

Változásban

•

Bóhm Gergely

Felipe Gonzalez szerepe
Spanyolország modernizációjában

Laki László

A legújabb magyar rendszerváltás
és eddigi teljesítménye

MTA
Politikai Tudományok Intézete

© Bóhm Gergely, Laki László, 2007

Minden jog fenntartva

Sorozatszerkesztő:

Szőgyi Lenke

Lektorálta:

Dömény Zsuzsa, Utsi Ágnes

Tárgyszavak:

Bóhm Gergely: Felipe Gonzalez szerepe Spanyolország modernizációjában
**Gonzalez, Spanyolország, átmenet, EU, külpolitika, spanyol,
Strukturális Alapok, szocialista, NATO, PSOE**

Laki László: A legújabb magyar rendszerváltás és eddigi teljesítménye
**rendszerváltás, globalizáció, szocializmus, modernizáció, félperiféria,
újkapitalizmus, Kádár-rendszer, elmaradottság, alkalmazotti társadalom**

ISBN 978-963-7372-53-7

HU ISSN 1787-565X

Kiadja az MTA Politikai Tudományok Intézete

1014 Budapest, Országház u. 30.

Felelős kiadó: az MTA PTI igazgatója

Műszaki szerkesztő: Kovács Mariann

TARTALOM

Változásban

Bóhm Gergely: Felipe Gonzalez szerepe Spanyolország modernizációjában

Bevezetés	4
Mozgalmi évek.....	5
Sikerek Európában	9
Az elhanyagolt Latin-Amerika.....	11
Egyesült Államok, a kihívás	12
Közel-Kelet	15
Az édes vereség.....	16
Irodalom	17

Laki László: A legújabb magyar rendszerváltás és eddigi teljesítménye

A rendszerváltás előzményei: a „kettős kihívás”	20
Inadekvát válasz a „kettős” kihívásra	25
A rendszerváltás utáni magyar valóság.....	28
Irodalom	35

Bóhm Gergely:

FELIPE GONZALEZ SZEREPE SPANYOLORSZÁG MODERNIZÁCIÓJÁBAN

Bevezetés

Politikusok teljesítményét értékelni nem könnyű feladat. Megítélésük legtöbbször időről időre változik, és legalább annyira tükrözi a jelen, mint a múlt viszonyait. Szintén nehézséget okoz annak megítélése, hogy az adott körülmények függvényében mekkora politikai mozgástér állt rendelkezésre, hiszen a lehetőségek határai csak akkor válnak láthatóvá, ha megpróbálják átlépni azokat.

Az 1970-es '80-as években az európai integráció egyszerűbb viszonyai, a szociális biztonság nagyobb teret engedett a nyugat-európai politikusok számára az értékeket szem előtt tartó, elvi alapon történő politizálásnak. Erre az időszakra sokan nosztalgiával gondolnak, mert ma, a globális trendekkel és problémákkal terhelt világban a politikusok látszólag nehezebb helyzetben vannak, amikor stratégiai döntéseket kell hozniuk.

Spanyolország, az utóbbi 30 évben óriási változáson, fejlődésen ment keresztül. A rendszerváltásukat követő gazdasági fellendülés miatt is követendő példaként említik a kelet-európai államok számára.

Felipe González, aki spanyol átalakulás menetét irányította és 14 éven át miniszterelnöki posztot töltött be, politikusi céljait az alábbi kérdésekben fogalmazta meg:

„Hogyan lehet egy fejlődő országot fejlett országgá alakítani? Hogyan lesz egy centralista, tekintélyelvű ország demokratikus? Hogyan lehet a hatalmat decentralizálni anélkül, hogy szétforgácsolnánk? Hogyan törhet ki egy ország az elszigeteltségből, és hogyan tartozhat újra a világhoz? És végül hogyan lesz képes egy társadalmi kohézió nélküli ország társadalma összefogni, és gazdaságilag modernizálódni egyszerre?”¹

Mennyiben köszönhető a spanyol átalakulás sikere a külső belső körülmények szerencsés összejátszásának és mennyiben érdeme az átalakulás menetét irányító miniszterelnök politikai stratégiájának, személyes karizmájának? Milyen kormányfői kvalítások, milyen döntések szükségesek ahhoz, hogy valaki egy ilyen átalakulás vezető egyénisége legyen? Egyáltalán szükség van-e bármilyen különlegesnek mondható képességre vagy egyszerűen elég haladni az események által diktált ütemben és kihasználni az éppen felmerülő lehetőségeket?

González a mai napig a legbefolyásosabb spanyol politikusok egyike. 67 évesen, 7 évvel az után, hogy visszavonult az aktív politikai szerepvállalástól még mindig hetente készítenek vele interjút a vezető európai újságok. Életrajzírói rendre a legtehetségesebb valaha volt spanyol miniszterelnököknek tartják, és még politikai ellenfelei is elismerik, hogy tagadhatatlan, Spanyolország huszadik századi történelmének legnagyobb sikerét könyvelhette el 14 éves kormányzása alatt: egy elmaradott, a világpolitika perifériájára szorult országból az Európai Unió egyik jelentős nemzetközi befolyással rendelkező mintaállamává nőtte ki magát.

¹ La Memoria Recuperada; saját fordítás

Mozgalmi évek

González politikai karrierjét talán mindennél jobban jellemzi a szocialista, szociáldemokrata eszmékhez fűződő viszonya. A szocializmushoz való hűséget csak ezért nem említem, mert sokan éppen azzal vádolják, hogy elárulta a baloldali eszmét. Vítathatatlan tény, hogy 14 évig tartó kormányzása alatt egyre kevesebb látszott az ideológiai elhivatottságból, és annak helyét inkább a pragmatikus, reálpolitikusi látásmód vette át. Ezt azonban talán túlzás volna árulásnak nevezni. Spanyolország és a világ is sokat változott ez alatt a 15–20 év alatt, hiba lett volna, ha az ország vezetése nem vesz erről tudomást. Sokan a kritikusai közül valószínűleg kiegyeznének csupán ennyi kitéréssel jellemezhető politikai pályafutással, mely során az alap meggyőződés, a szolidaritásra épülő értékrend nem változott.

Egy ilyen, életre szóló meggyőződés ritkán alakul ki valakiben a politikusi karrierje során, ez sokkal inkább a fiatalkori, de még inkább a gyermekkori hatások eredménye. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden esetben a munkás szülők és a szegénység jelenti a belépőt szocialista ideológia világába. Sőt, a '70–80-as évek nagy európai szociáldemokrata generációjában ennek éppen az ellenkezője a jellemző. A baloldali eszmék iránti vonzalmat leginkább a családi jólét, műveltség alakította ki, amely ideológiai alapokon nyugvó elképzelés volt, csakúgy, mint a '60-as évek fiatal baloldali aktivistáinál.

González ezzel szemben inkább a klasszikus vonalat képviseli. A család Sevillában élt, az állatkereskedő édesapa mellett, hogy szerény, de biztos megélhetést biztosított négy gyermekének, a szocialista szakszervezet tagjaként is ismert volt. Nem véletlen, hogy az 1942-ben született Felipe számára már egész fiatalon természetes volt a politika iránti érdeklődés, a közügyekben való részvétel. A középiskolát a jónak számító sevillai szerzetes gimnáziumban végezte, majd testvérei közül egyedülként a Sevillai Egyetemen kezdett jogot tanulni. A diploma megszerzése előtt egy belgiumi katolikus egyetemen² is hallgatott egy évet, ami a Franco-diktatúrában érdekes módon nem is számított igazán kivételes lehetőségnek. Politikai karrierje is ezekben a katolikus szervezetekben indult. Kezdetben a Katolikus Egyetemisták Szervezetének³ majd a Katolikus Munkások Szervezetének⁴ aktivistája volt, de még az egyetemi évek alatt, 1962-ben belépett a Fiatal Szocialisták szervezetébe⁵ is, két évre rá pedig már az egész karrierjét végigkísérő párt, a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE⁶) tagja volt.

A korabeli PSOE csak részben hasonlított a ma ismert pártra. Mindenekelőtt hasonlóan az összes korabeli kommunista, szocialista mozgalomhoz a jobboldali diktatúra által tiltott szervezetek listáján szerepelt. Ez alól a szabály alól csak a szakszervezeteket jelentettek kivételt. A titkos, földalatti szervezkedési forma már önmagában is vonzó volt a romantikus fiatal értelmiségiek körében. Az sem jelentett komoly visszatartó erőt, hogy a szervezkedésnek megvoltak a maga veszélyei is. Könnyen előfordult, hogy a lelkes fiatalok a börtönben végezték, még ha nem is tartották őket bent huzamosabb időre. Szintén lényeges különbség, hogy a '60-as években a PSOE még nem számított a baloldal meghatározó mozgalmának, sokkal inkább egy mérsékeltebb, de azért mai szemmel még mindig radikális osztályharcos ideológiát kínált a kommunista párt⁷ és a hozzá szorosan kötődő kommunista szakszervezet, a CCOO⁸ mellett. Abban, hogy a párt egy nem túl jelentős politikai erőből egy évtized alatt jól szervezett országos mozgalommá fejlődött nagy

² Universidad Católica de Lovaina

³ Juventudes Universitarias de Acción Católica

⁴ Juventudes Obreras Católicas

⁵ Juventudes Socialistas

⁶ Partido Socialista Obrero Español

⁷ PCE, Partido Comunista Español

⁸ Comisiones Obreras

szerepe volt az Alfonso Fernández Torres szocialista vezető körül kialakult, a párt Sevillai-csoportjaként ismert társaságnak. A Torres mellett szerveződő egyetemisták – köztük a húszéves González – a későbbi demokratikus átmenet meghatározó személyiségei voltak. Így emlékszik vissza erre az időre Felipe González: „A Sevillai-csoport a korszak tipikus társadalmi jelenségeinek egyike volt. Olyan különböző származású és foglalkozású fiatalok, akiben közös volt a helyzettel való elégedetlenség próbáltak valami olyan terepet keresni, ahol szembeszállhattak a diktatúrával anélkül, hogy egy másik diktatúra, a kommunizmus kísértésébe essenek. Mindez egy olyan pillanatban történt, amikor a szocialista párt éppen mély krízis közepén vesztegelt, a száműzetésben levő vezetők között is komoly belső ellentétek feszültek. Ez a szerény létszámú csoport, amely egyetemi hallgatókból és más egyetemen kívüliekből állt főleg a párt idősebb tagjait segítette ... *„alapvetően a fiatalok lázadó szelleme vezett minket, dinamikusak voltunk, kevésbé féltünk megtenni azt, amitől az idősebbek ódzkodtak.”*⁹

A diploma megszerzését követően González munkaügyi ügyvédként kezdett dolgozni. Ez leginkább a munkaügyi pereket vállaló munkások képviselőjét jelentette, és további adalékként szolgált későbbi politikusi hitelességéhez. Közben egyetemi karrierjét sem szakította meg, tanársegédként dolgozott tovább a Sevillai Egyetemen. Karizmatikus személyiségével hamar kitűnt a többi fiatal közül, 1965 és 69 között a párt sevillai tartományi tanácsának tagjaként politizált, majd 1969-ben az országos tanácsba is beválasztották. Ekkoriban már – mondhatni – rendszeresen járt titokban Franciaországba az ottani szocialisták és az emigrációban élő pártvezetőkkel való kapcsolattartás érdekében. A franciaországi utak mellett, hogy a külföldön élő spanyol, francia és más nemzetiségű szocialistákkal segítették az eszmecserét, egyben lehetőséget adtak a szabadság megtapasztalására, és jobban láthatóvá tették a spanyol diktatúra árnyoldalait. A '60-as évek végétől eközben némi enyhülés volt tapasztalható a Franco-rendszerben is. A felfutó turizmus és így az egyre nagyobb számban érkező látogatók sokat javítottak az ország, de még inkább az emberek elszigeteltségén. A meginduló gazdasági növekedés hatására megerősödő középrétegek pedig egyre inkább hiányolták a demokratikus intézményeket. Talán ennek az enyhülő légkörnek is köszönhető, hogy az illegalitásban „Isidoro” álnéven szereplő González a diktatórikus hatalom igazán komolyan soha nem vonta felelősségre. Egyszer tartóztatták le 1971-ben egy diktatúraellenes tüntetésen való részvételért, de hamarosan kiengedték, és különösebb nehézségek nélkül tovább tudta folytatni a földalatti szervezkedést.

Egy franciaországi útjáról hazafelé vette el feleségül Carmen Romerot, egy orvos tábornok lányát. Későbbi felesége abban az időben még tanárnőként dolgozott, de férje hivatása az ő karrierjét is meghatározta, hamarosan ő is aktív politizálásba kezdett, szocialista képviselőnek is megválasztották. Három gyerekük született. Visszatérve González szocialista pártban induló karrierjére, 1970-től már a pártbizottság tagjaként vehetett részt a sűrűsödő utazásokon és szerepelt a nemzetközi pártkongresszusokon, ahol növekvő elismertségre tett szert. Így ír erről az időről Enrique Múgica, a PSOE egyik történelmi alakja, González későbbi igazságügyi minisztere:

*„A PSOE Országos Tanácsa valamikor július 14-én ült össze egy La Nautique nevű evezős központban közel Bayoná-hoz. Sokan jöttek Toulouse-ból, Párizsból, Belgiumból, Mexicóból és persze Spanyolországból. Itt történt, 1971-ben, hogy feltűnt a tanácskozáson az andalúziai vezető, Rodolfo Llopis helyett, az ő megbízólevelével, egy fiatal sevillai. Talán ha 24–25 éves lehetett, barna volt, barátságos, fésztelenül viselkedett és beszélni kezdett. Amit mondott annak semmi köze nem volt ahhoz, amiről az itthoni vagy a külföldi öregek beszéltek, ez valami egészen más volt. Miután befejezte az előadást elindult vissza a szálláshoz. Nicolás Redondo, aki mellettem ült megszólalt: „ Enrique, menj utána! Nem tudom, hogy hívják. Te és én is most látjuk először, de menj utána és mondd meg neki, hogy többen vagyunk, akik teljesen egyetértünk vele.”*¹⁰

A visszaemlékezések alapján nyilvánvalóvá válik, mekkora szerepe volt González személyes meggyőző erejének, karizmájának a pártban való előrejutásában és későbbi sikereiben is. Ez a

⁹ Memoria Socialista; saját fordítás

¹⁰ Memoria socialista; saját fordítás

karizmatikus személyiségjegye végigkísérte egész pályáját, és a mai napig a spanyol politikai elit egyik legkarakteresebb személyiségének tartják. Ritka az, aki közömbösen viszonyul hozzá és ezzel ő is tisztában van:

„Mindig azt gondoltam, hogy az egyik dolog, ami sokat árthat a hazának az a társadalom megosztottsága valamilyen szimbolikus alakkal szemben vagy éppen valaki mellett. Azt hiszem, személyiséget tekintve nem vagyok és soha nem is voltam egy nehéz eset. Nem üvöltözöm senkivel, nem vagyok semmiben szélsőséges, nem esek túlzásokba – emiatt nem igazán erősítem a megosztottságot. És mégis, a személyemmel szemben kialakult ez a megosztottság. Úgy tűnik, azt kevesen vitatják, hogy megvolt bennem a vezetői képesség.”¹¹

A szocialista

González növekvő befolyása elsősorban annak volt köszönhető, hogy élére állt a párt modernizálását és az európai szociáldemokráciához való kötődését erősítő párton belüli mozgalomnak. Sikerült elérnie, hogy a száműzetésben élő „vén őrség” helyett a párt spanyolországi aktivistái vegyék át az irányítást, köztük pedig fontos szerephez jutottak a sevillai csoport tagjai. 1974-ben végül kihasználva a párt két akkori legnagyobb tábora, a madridi és a vizcayai közti presztízsharcot, kompromisszumos megoldásként a tagság a franciaországi Suresnesben a fiatal Gonzálezt választotta főtitkárnak. Akkor kevesen gondolták, hogy ez a megbízatás 25 évre szól, és önkéntes lemondással ér véget. Nem elhanyagolható, hogy főtitkári kinevezését több szociáldemokrata vezető, köztük Willy Brandt, Olof Palme és Pietro Nenni, is támogatta. Különösen jó viszonyt ápolt Willy Brandttal, aki egyik legtehetségesebb politikai tanítványának tartotta és „igaz demokratát”-nak nevezte.

Jó politikai érzékét és előrelátását mutatja, hogy főtitkárrá választását követően megkezdte a felkészülést az illegalitásból való kitörésre és általában a Franco halálát követő helyzetre. Nem kellett sokat várni ahhoz, hogy előrelátását az idő is igazolja. Egy jellemző adalék González személyiségrajzához. Bár készült a caudillo végső távozására, de amikor az bekövetkezett, nem érzett bosszúvágyat, de még elégtételt sem. Egy ismert anekdota szerint Franco 1975-ös halálhírének bejelentésekor a mellette ülő párttársa koccintásra invitálta, mire ő azt felelte: „*Nem iszom egyetlen spanyol halálára sem.*”

A kitartó szervezőmunka eredményeként 1975-re a PSOE a demokratikus ellenzék egyik meghatározó erejévé vált. 1976-ban – 1939 óta először – újra Spanyolországban, Madridban rendezték a hivatalosan még mindig illegális PSOE pártkongresszusát, amelyen többek között Mitterand, Brandt és Olof Palme is részt vett. Az első szabad választásokon, 1977-ben maguk a szocialisták is meglepődtek, a párt 29%-os szereplésén, ami alig maradt el a győztes Suárez vezette UCD¹² eredményétől. Ez akkor még kevés volt a győzelemre, de ahhoz mindenképpen elég, hogy kétség ne férjen hozzá: a PSOE a spanyol baloldal legerősebb pártjává fejlődött.

Nehéz megmondani, mekkora szerepe volt González aktív külföldi kapcsolatainak a PSOE gyors megerősödésében. Ha konkrét válasz nem is adható, néhány momentumot érdemes megjegyezni. Az európai szocialista-szociáldemokrata vezetők amellet, hogy a spanyol demokratikus átmenetet legtöbbször feltétel nélkül támogatták, nem csupán a demokratizálódásban voltak érdekeltek, hanem abban is, hogy milyen lesz az új spanyol kormányzat. Ez az érdeklődés egész biztosan igaz volt a konzervatív pártvezetőkre is, bár a konzervatív spanyol politikusok messze nem voltak olyan aktívak a nemzetközi politika terén, mint a szocialisták, nem beszélve

¹¹ La memoria recuperada; saját fordítás

¹² Unión de Centro Democrático, Adolfo Suárez vezette jobboldali tömörülés

Gonzálezról, aki későbbi miniszterelnöksége idején is sokszor épített az európai vezetőkkel ápoltság személyes kapcsolatára. A PSOE kampánya feltűnően jól szervezett volt, és sokak szerint a párt belföldi anyagi forrásain túlmutató költségekkel járt. A szervezésben egész biztosan építettek a külföldi látogatások alkalmával szerzett tapasztalatokra, és valószínű, hogy a főtitkár némi anyagi támogatáshoz is juttatta pártját kiterjedt külföldi ismeretségei révén.

González számára világossá vált, hogy a választási győzelemhez végleg szakítani kell a marxista ideológiával, mert emiatt a választók és a külföldi támogatók is elfordulhatnak tőlük. Utólag könnyű belátni, hogy erre mekkora szükség volt. A külföldi befektetők bizalmának elnyerésére és a működőtőke-beáramlás felfutására például a szociáldemokrata fordulat és széleskörű nemzetközi politikai elismertség ellenére is majdnem az EK-csatlakozásig, nagyjából 1985-ig kellett várni. A párt ideológiai átforgalmazása azonban nem ment könnyen. Hiába választották González 1978-ban a Szocialista Internacionálé alelnökévé, egy szenvedélyes vitát követően 1979 májusában a kongresszus leszavazta indítványát a párt marxista ideológiai alapjainak törlesztésére. Bízva befolyásában, lemondott a főtitkári posztról, de tovább kampányolt a párt modernizálása érdekében. Néhány hónappal később a párt rendkívüli kongresszusán 85%-os többséggel újra főtitkárrá választották és ezúttal célt ért; a párt politikai programjából törölték a marxista doktrínát.

A szocialista párt kormányzásra való felkészítése mellett González intenzíven és meglehetősen sikeresen támadta a Suárez vezette kormányzatot és annak utódját, főleg atlantista, amerikai barát külpolitikájuk miatt.¹³ Ez az atlantizmus később súlyos politikai teherre vált, nehéz volt a közvéleménnyel elfogadtatni, hogy a szocialisták végül a NATO-tagság fenntartását támogatták az 1986-os népszavazás idején. Az ellentmondás feloldására később még visszatérünk.

A 1982-es választások előestéjén egy meggyengült jobboldal állt szemben a dinamikus González által megújított szocialistákkal. A siker nem is maradt el. A PSOE és a leendő kormányfő történelmi esélyhez jutott: abszolút többség mellett láthattak hozzá programjuk megvalósításához.

„Nemrég megkérdezték tőlem mostanában a zajló események kapcsán: „Akkor az volt a célod, hogy mintegy történelmi tettként megnyerd a választásokat, vagy valami más?” Nem, egyáltalán nem. Számomra a választások megnyerése csupán eszköz volt. Nem az volt a kérdés, hogy megmutassuk, meg tudjuk nyerni a választásokat vagy – ahogyan azt sokan szerették volna hinni – a baloldal nyerni tud és meg is tudja tartani a hatalmat. Néhány nappal a választási győzelem után azt mondta nekem Clemente Auger: „Egyetlen dolgod van, megmutatni, hogy négy éven át lehet az országnak baloldali kormánya, más semmi.” Jól emlékszem erre a mondatra 1982 novemberéből, de nekem nem ez volt a célom. ... A célomat néhány kérdéssel lehet a leginkább megfogalmazni. Hogyan lehet egy fejlődő országot fejlett országgá alakítani? Hogyan lesz egy centralista, tekintélyelvű ország demokratikus? Hogyan lehet a hatalmat decentralizálni anélkül, hogy szétforgácsolnánk? Hogyan törhet ki egy ország az elszigeteltségből, és hogyan tartozhat újra a világhoz? És végül hogyan lesz képes egy társadalmi kohézió nélküli ország társadalma összefogni, és gazdaságilag modernizálódni egyszerre?”¹⁴

González által „El Cambio”¹⁵-ként emlegetett program az első néhány hónap kifejezetten szociális indíttatású intézkedéseitől eltekintve, nem igazolta azokat a félelmeket, amelyek radikális baloldali intézkedéseket vizionáltak. Ez a mértéktartás nem csak a gazdaság és a belpolitika esetében, de a szocialista kormány külpolitikájára nézve is igaz volt. González, ahogyan azt ez előző idézetben maga is említette, ki akart törni a külpolitikai elszigeteltségből, és újra csatlakozni a fejlett európai államok köréhez. Erre azonban már csak részben volt lehetősége. Valójában a diplomáciai kapcsolatok nagy részét a Franco utáni konzervatív kormányzat helyreállította, sőt a csatlakozási tárgyalások is megindultak az Európai Közösséggel. Igaz a tárgyalások legkényesebb része, a csatlakozási feltételek meghatározása a szocialista kormányra maradt. A friss NATO-tagság és a szocialisták hangos antiatlantisága közti ellentmondást is fel kellett oldani valahogy. Szükség

¹³ Az UCD kormányzat utolsó hónapjaiban írták alá a megállapodást Spanyolország NATO-tagságáról

¹⁴ La Memoria Recuperada; saját fordítás

¹⁵ A változás

volt az Egyesült Államokhoz fűződő viszony tisztázásra és Spanyolország hagyományos mediterrán és latin-amerikai szerepvállalását is újra kellett alakítani. Az átmeneti kormányok kezdeti lépései után a külpolitikai kapcsolatok bővítése, tartalmassá tétele González feladata maradt.

Sikerek Európában

„Európa az én generációm számára a '70-es évektől kezdve egyet jelentett a szabadság zászlója alatti harccal a diktatúra ellen, a demokratikus intézmények átvételével és azzal a politikai játéktérrel, amelynek játékszabályai mindvégig referenciaként szolgáltak.”¹⁶

González és általában a generációjába tartozó spanyol szocialista politikusok (Javier Solana, Joaquín Almunia) szemében az európai integráció nem csupán eszköz volt a nemzeti érdekek képviseletének szolgálatában, hanem önmagában is értéket képviselt. Emiatt a történelmi indíttatású európaiság miatt egy percig sem vált kétséges, hogy az ország külpolitikai prioritása mindvégig az európai kapcsolatok rendezése, majd az integrációban való aktív részvétel lesz. Ebben a kérdésben a szocialisták a közvélemény támogatására is számíthattak, sőt az európai ügyek elsőbbségét a konzervatív ellenzék sem vonta kétségbe. A nemzeti konszenzus mértékére jellemző,

hogy még a frankóista szélsőségesek is elismerték az EK-csatlakozás szükségességét, hiszen a csatlakozási tárgyalásokat még 1966-ban Franco alatt indították el. (Ezek természetesen rövidesen megszakadtak a Franco-diktatúra szalonképtelensége miatt.) Az, hogy a spanyol politikai erők között az európai orientáció elsőbbsége soha nem kérdőjeleződött meg, egyben azt is jelentette, hogy európai ügyek nyomán kirobbanó belpolitikai konfliktusról szinte nem is beszélhetünk a szocialista kormányzás ideje alatt. A közvélemény figyelmét általában a belpolitikai ügyek kötik le, európai szakpolitikai kérdések önmagukban – bármilyen nagy hatásúak is az ország jövője szempontjából – ritkán tartanak számot közérdeklődésre. Talán éppen ez a széleskörű konszenzus az oka annak, hogy González visszaemlékezéseiben kevés szót ejt kormányzása európai ügyeiről. A vele készített interjúk során is csak elvétve kérdezik erről, és akkor is leginkább csak konzervatív utódjának José María Aznarnak jóval gyengébb lábakon álló európai elhivatottságát kritizálja. Úgy tűnik az Európához való viszony akkoriban egyszerűen nem volt vitás kérdés, manapság pedig nem igazán vonható kétségbe, hogy a spanyol csatlakozás első tíz éve a sikeres európai politizálás mintapéldája.

Más oldalról nézve a kérdést a spanyol-EK tárgyalások és a későbbiekben a közösségen belüli szerepvállalás is mindvégig González külpolitikájának kedvenc terepe volt.¹⁷ Ebben az európai közegben érezte leginkább otthon magát és érte el legnagyobb sikereit is. Az európai szociáldemokrata politikusokkal ápolt sok esetben baráti kapcsolatait is itt tudta a legjobban kamatoztatni. A Szocialista Internacionálé alelnökeként eleve sokkal előnyösebb pozícióból tárgyalhatott a '80-as éveket domináló európai szociáldemokrata vezetőkkel. Közülük kifejezetten baráti viszony fűzte Olof Palméhoz, Willy Brandthoz, Helmut Kohlhoz és talán legfőképpen Jacques Delorshoz, aki gyakorlatilag miniszterelnöksége teljes ideje alatt az Európai Bizottság elnöke volt.¹⁸ A köztük levő jó viszony meghatározó volt a spanyol érdekek szempontjából is, amely ezáltal érvényesült az európai politikán keresztül

¹⁶ Felipe González: Europa: La frontera de nuestra ambición; El País; 1999. január 29.; saját fordítás

¹⁷ Marisa Cruz: Felipe, pasión europea; El Mundo; 1996. 02. 13.

¹⁸ 1985–1995-ig

A kapcsolatokon kívül – ha lehet egyáltalán ilyesmiről beszélni a politika terén – az európai integrációs diplomáciában volt a legsikeresebb és szerencsésebb is. Gyakran alakult úgy, hogy a spanyol gazdaság és politika érdekei éppen abban a pillanatban váltak különösen aktuálissá egy-egy kérdésben, amikor a közösség egyébként is készen állt a reformok megindítására. Jó példa erre a Strukturális Alapok megreformálása vagy a Kohéziós Alap létrehozása, amely döntéseket részben González javaslatára és az ő hathatós támogatásával hozták meg, miközben Spanyolországnak égető szüksége volt az alapokból érkező pénzüsszegekre. Másrésztől González akkor is hajlandó volt kiállni az európai érdekek mellett, ha azok rövid távon legalábbis a spanyolországi népszerűsége ellen hatottak. Így történt ez például a monetáris unióba való belépést megelőző takarékosági intézkedések bevezetésekor is. A szerencsés egybeesések körébe tartozik az is, hogy akkor, amikor nem volt lehetőség a spanyol érdekek további erőltetésére, a gazdasági fejlődés üteme tette észrevétlenné az európai érdekképviselőt korlátait. Erre az utóbbira jó példa a csatlakozási tárgyalások esete, illetve a belépést követő első néhány év mérlege.

Az 1978-ban újrainduló csatlakozási tárgyalások során a legtöbb konfliktus az agrártámogatásokkal kapcsolatban merült fel. Nem meglepő, hogy a franciák, mint az agrárpolitika fő kedvezményezettjei, kezdetben meglehetősen ellenszenvvel viseltettek a spanyol (és portugál) belépés irányában. A megoldáshoz Mitterand – jórészt a spanyol szocialista győzelem hatására kialakult – kompromisszumkészsége mellett az is kellett, hogy a tárgyalások során González és a főtárgyaló külügyminiszter, Fernando Morán elfogadják a közvetlen agrártámogatások 7–10 éves periódusra szóló késleltetett bevezetését és az európai agrárpiacok későbbi megnyitását. A tárgyalások során főszerepet kapó olíva-, zöldség-gyümölcs- és bortermelők támogatásáért több éven keresztül folyt a küzdelem szinte hiába. Ahogyan azt Morán egy a Le Monde-ban megjelent cikkében¹⁹ jellemezte, a „kökemény állásponttal” szemben végül nem volt mit tenni, el kellett fogadni. Pedig az előzetes számítások alapján már akkor látszott, hogy ez egyben azt is jelenti, hogy Spanyolország az első években a nettó befizető tagállamok közé fog tartozni. Ez sok országban nem tett volna jót az EK népszerűségének, de Spanyolországban a '80-as évek második felében felfutó gazdaságnak és az elkötelezett európaiságnak hála észrevétlen maradt.

Az 1986-os belépést követően González azon igyekezett, hogy ebből a nettó befizető pozícióból néhány éven belül – még jóval a KAP korlátozások lejárta előtt – Spanyolország a közösségi politikák egyik legnagyobb haszonélvezője legyen. Az ehhez vezető út az európai kohéziós politika megteremtésén keresztül vezetett. A regionális politika közösségi politikává válása az Egységes Európai Okmány 1986-os elfogadásával éppen akkoriban történt. González a belépést követően Jaques Delors-ral karöltve hamarosan kampányolni kezdett a közösségen belüli szolidaritás eszközeinek megteremtésért, amit a többségben levő szociáldemokrata vezetők is támogattak. Az így meginduló folyamat tartalommal való feltöltése már sokkal könnyebb feladatnak bizonyult és az alapelvek elfogadása után kétség sem férhetett hozzá, hogy a közösség egyik legszegényebb és legnagyobb államaként a támogatások jórészt Spanyolországba vándorolnak majd. A Strukturális Alapok 1989-es átszervezése, majd később a Maastrichti Szerződés aláírásával a Kohéziós Alap megteremtése komoly összegekkel járult hozzá a '90-es években tetőző spanyol infrastrukturális beruházásokhoz és a '80-es évek előtt még jelentéktelen spanyol ipar sikeréhez. Az 1989 azért is jelentős a spanyol-EK kapcsolatokban, mert ebben az évben töltötte be Spanyolország először a soros elnöki posztot. A '89-es madridi csúcson fogadták el a monetáris unióról szóló Delors-jelentést és második elnökség idején, a '95-ös madridi csúcson döntöttek az euró bevezetésének időpontjáról. A Maastrichti Szerződés még egy fontos elemet tartalmazott González Európa-politikájából, a közös kül- és biztonságpolitika megteremtését. Ezen a területen érhető leginkább tetten González azon törekvése, miszerint igyekezett a spanyol külpolitikai célokat „europaizálni” azaz közös európai célként megfogalmazni és az unió teljes intézményrendszerével képviseltetni.

¹⁹ Le Monde; 1986. 06. 12.

Az európai integráció működésével kapcsolatos évtizedes tapasztalata és az európai vezetőkkel ápolta baráti viszonya miatt Gonzálezzel kapcsolatban többször is felmerült, hogy politikai pályafutását a közös európai szinten kellene folytatnia. Első alkalommal még spanyol miniszterelnökként kérték fel Jacques Delors utódjaként a Bizottság elnöki posztjára. Annak ellenére, hogy 1994-ben, másfél évvel a választások előtt a kormány népszerűsége soha nem látott mélységekben volt és minimális esély volt a választási győzelemre, González talán ezért nem hagyta magára a PSOE-t, és visszautasította a felkérést. Másodszorra, 1997-ben már ex-kormányfőként jelölték a posztra, amit másodszorra is visszautasított nyilvánvalóvá téve, hogy nem pályázik nemzetközi politikai babérokra. Ez persze nem jelentette azt, hogy teljesen kivonult volna az európai politikából. Mivel pályafutása során többször közvetített már a béke érdekében, 1996-ban felkérték, hogy az unió speciális nagyköveteként vállalja el annak az OSCE²⁰ missziónak a vezetését, amely a szerbiai választások lebonyolítását ellenőrzi. A megbízatás része volt a Milosevics és ellenzéke közti egyeztetés közvetítése is. 1998-ban feladatát kibővítették a Szerbia és Koszovó közti egyeztetés lebonyolításával, de ez a feladat félbe maradt a szerbek kategorikus elutasítása miatt. Ezt követően formálisan nem töltött be semmilyen pozíciót az EU intézményeiben, de a mai napig a befolyásos európai véleményformálók közé tartozik.

Az elhanyagolt Latin-Amerika

A spanyol nemzeti érdekek europaizálásának politikája jól működött a kohéziós politika vagy közös kül- és biztonságpolitika esetében és jól követhető a latin-amerikai kapcsolatok alakításában is. Sikerességét tekintve ugyanakkor nem lehet egy lapon említeni az előzővel. A latin-amerikai országok a közös történelmi gyökerek és a nyelvi, kulturális közösség miatt mindig is a spanyol külpolitika kiemelt célterületének számítottak. A Franco-korszakban a kulturális kapocs mellett a külpolitikában egyúttal azt az űrt is betöltötték, amit a többi országgal nem létező diplomáciai kapcsolatok hagytak maguk után. A demokratikus átmenet kormányai szakítottak ezzel az unilaterális felfogással és Latin-Amerikát már csupán a diplomácia egyik – és nem is legfontosabb – területeként kezelték. Kormányra kerülését követően González igyekezett a realitások figyelembevételével kialakítani latin-amerikai szerepvállalását, de mindvégig ragaszkodott az emberi jogok tiszteletben tartásához, a demokrácia és szolidaritás eszméihez. Közvetítőként lépett fel a közép-amerikai békefolyamat előmozdítása érdekében, ami ugyan a konkrét eredmények tekintetében nem volt igazán sikeres, de hozzájárult nemzetközi elismertségéhez és valamelyest közelebb hozta a tárgyaló felek álláspontját.²¹ Elfogadottsága azzal is magyarázható, hogy felhagyott a paternalista szemlélettel, miszerint mindenáron a spanyol – demokratikus – modellt kell példaként állítani a tárgyalópartnereik elé.

Az EK-csatlakozásig a latin-amerikai kapcsolatokat a spanyol külpolitika főként bilaterális jelleggel építette. A kapcsolatok intenzívebbé tételétől Fernando Morán külügyminiszter egyúttal Spanyolország európai és amerikai politikai súlyának növelését is várta. A csatlakozást követően, González felhagyott ezzel a koncepcióval, lecserélte külügyminiszterét és ezentúl inkább a Közösségen belül igyekezett előnyöket kiharcolni a térség országai számára. Spanyolországnak egyfajta híd szerepet szánt Latin-Amerika és az EK között. Ezt az elképzelést már a spanyol csatlakozási szerződésben is két külön cikkelyben rögzítették, amelyek egyrészt kimondták, hogy az EK figyelembe veszi Spanyolország speciális érdekelttségét a térségben, másrészt az EK kötelezettséget vállalt a latin-amerikai kapcsolatok intenzívebbé tételére. A '90-es évek kezdetéig ez a fajta politikai kötelezettségvállalás nem járt különösebb eredménnyel. A első spanyol elnökséget lezáró '89-es madridi csúcson is csak odáig sikerült eljutnia a spanyol diplomáciának, hogy külön

²⁰ Organization for Security and Co-operation in Europe; Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet

²¹ Például részt vállalt a nicaraguai contrá-kat lefegyverző ONUCA csapatokban, részt vett a közép-amerikai békefolyamat érdekében fellépő Contadora-csoport munkájában, stb. A konkrét békéltető beavatkozásokat azonban a kezdetben az érintettek a legtöbbször heves elutasítással fogadták.

napirendi pontban foglalkoztak Latin-Amerikával, de a téma felvetésén kívül többre már nem futotta.²²

A kulturális, oktatási, tudományos kapcsolatok terén ugyanakkor – legtöbbször Európa országaitól függetlenül – szoros együttműködés alakult ki. Erre különösen jó apropót adott Amerika felfedezésének közelgő 500. évfordulója és az 1992-es barcelonai világkiállítás is. 1991-re sikerült megszervezni és rendszeressé tenni a latin-amerikai csúcstalálkozókat, melyek közül a másodikat, 1992-ben már Madridban tartották. Szintén 1992-re sikerült elérni jelentős változást az EK segélyezési politikájában is. A korábbi humanitárius és technikai segélyek mellett ettől fogva a gazdaság, környezetvédelem, oktatás fejlesztésére is kínálnak segélyprogramokat. A spanyol diplomáciának, és Gonzáleznek személy szerint, nem kis szerepe volt abban, hogy 1995-re a Latin-Amerikába érkező segélyek több mint 50%-a ez EU-ból származott. Ez ugyan még mindig messze elmaradt az ACP országoknak folyósított összegektől, de kb. 15-szöröse annak, amit az 1986-os csatlakozáskor kaphattak.²³

A gazdasági kapcsolatok feltételein azonban 1995-ig nem sikerült változtatni. Mindez azért volt különösen fájó, mert a csatlakozással a korábban élő preferenciális megállapodások is érvényüket veszítették, így Spanyolország a saját piacán sem tudott kedvezőbb feltételeket biztosítani a latin-amerikai országok számára, mint bármely más tagállam. Ennek ellenére a spanyol vállalatok számára mindig is a multinacionális befektetések kedvenc célpontjai voltak a térség országai, hiszen itt az európai piacoknál jóval enyhébb versennyel kellett szembenézniük. Egy évvel González választási veresége előtt, a '95-ös madridi csúcson végül sikerült aláírni a Mercosur országokkal és Chilével azt a szerződést, amelyben az EU vállalta, hogy 2005-ig több lépésben szabadkereskedelmi övezetet hoz létre az aláírókkal, Végül sikerül elérni a kereskedelmi kapcsolatok adminisztratív akadályainak lebontását is. A részsikerek ellenére González kritikussai azt kifogásolták, hogy számára az európai szerepvállalás mindennél fontosabb volt és emiatt nem jutott több energia a latin-amerikai kapcsolatok méltó kezelésére. Ha a külföldi utazások számát nézzük a kritikuskoknak valószínűleg igazuk van. A '80-as évek elején a diplomáciai kapcsolatok egyértelműen intenzívebbek voltak, mint a '90-es évek elején. A segélyezés és a gazdasági kapcsolatok estében a tendencia fordított, de sokak szerint ez még mindig kevesebb, mint ami a történelmi kapcsolat alapján elvárható lenne.

Egyesült Államok, a kihívás

Az Egyesült Államokhoz fűződő viszony mindig is kényes pontja volt a spanyol külpolitikának. Míg az európai integrációhoz való csatlakozás esetében soha nem volt kérdés a fő irányvonal, az amerikai kapcsolat új alapokra helyezése González egyik legizgalmasabb kihívása volt a nemzetközi politika terén. Pályafutásának ez volt a legtöbbet kritizált, legvitatottabb külpolitikával kapcsolatos eleme, ezért a spanyol külpolitikában betöltött szerepéhez képest nagyobb terjedelemben foglalkozom vele.

A spanyol nép mára hagyományosan a törökök után Európa leginkább Egyesült Államok-ellenes nemzete.²⁴ Ennek a néphangulatnak a kialakulása több okra vezethető vissza. Szinte

²² Az eredeti cél egy a latin-amerikai országok külső adósságállományának refinanszírozását megoldó európai garancia alap létrehozása lett volna.

²³ 1986-ban 37 M ECU, 1995-ben 500 M ECU, de ez még mindig csak az összes közösségi támogatás 6,6%-a. 1995-től ez az összeg is csökkent valamelyest a kelet-európai segélyezési program beindulása miatt.

²⁴ German Marshall Fund of the US, Transatlantic Trends, 2005. Az itt említett 2005-ös adatokban természetesen már benne van az iraki háború okozta fokozott kiábrándultság is. Ugyanakkor már a háború előtt is hasonló attitűdről beszélhetünk, amit mi sem bizonyít jobban mint, hogy a háborúba való belépést már kezdetben is a spanyol felnőtt népesség majd 90%-a utasította el.

már a történelem kódéba vész, de minden ellenszenv alapja a gyarmatbirodalom elvesztése miatti csalódás, aminek záróakkordjában az Egyesült Államoknak nem kevés szerep jutott. Ezt tovább tetézte Washington agresszív külpolitikája Közép-Amerikában, amely a kulturális azonosságtudat miatt Spanyolországban mindig éreztette hatását. González első kormányának idejében további súlyosbító tényezőnek számított, hogy még élő emlék volt Franco amerikai támogatottsága az 1936–39 közötti polgárháborúban, és még inkább élő az épphogy csak megszilárduló spanyol demokrácia ellen irányuló '1979-es katonai puccs idején tanúsított meglehetősen passzív amerikai reakció. Az akkori amerikai külügyminiszter, Alexander Haig nyilatkozatát, miszerint „*ez belügy, ami csak Spanyolországra tartozik*” a spanyol politikusok ezt a mondatot azóta is rendszeresen felemlégetik. Némi pikantériát kölcsönöz a sikertelen puccsnak és az amerikai hozzáállásnak, hogy éppen azt a miniszterelnököt, Leopoldo Calvo-Sotelo-t akarták eltávolítani, aki néhány hónappal később aláírta a sokat vitatott csatlakozási megállapodást a NATO-val. Franco, aki talán sosem volt népszerűtlenebb, mint néhány évvel a halála után ráadásul tulajdonképpen jó viszonyt ápolt az amerikaiakkal. Az '50-es évek elején nyújtott nem kevés²⁵ amerikai segélyért cserébe egy 1953-ban kötött megállapodás értelmében engedélyezte 3 amerikai légitámaszpont és egy atomfegyverekkel felszerelt tengeralattjárók fogadására alkalmas hadikikötő létesítését spanyol földön.²⁶ És ami különösen nagy felháborodást keltett – az 1953-as szerződés csak 1979-ben nyilvánosságra hozott titkos záradéka értelmében – a támaszpontok készülségbe helyezéséhez a spanyol fél hozzájárulására nem is volt szükség. Elég volt arról csupán a kommunista agresszióra hivatkozva tájékoztatni őket.²⁷ A záradék azt is tartalmazta, hogy az amerikai csapatok szabadon mozoghattak Spanyolország területén, vizein és légterében mindenféle további korlátozás nélkül.²⁸ Figyelemre méltó, hogy a korszak amerikai elnökei, köztük Eisenhower, Nixon és Ford kivétel nélkül látogatást tettek Franco-nál, míg az európai vezetők közül a szintén diktátor Salazar kivételével senki.

Az amerikai külpolitika elkövette azt a hibát, hogy nem készült fel a Franco halálát követő időszakra, sőt még az átmeneti jobboldali kormányok idején sem kezdett tárgyalásokba az ellenzék tagjaival. Pedig Helmut Schmidt német kancellár emlékei szerint erre még külön figyelmeztette is Gerald Ford elnököt: „ha holnapután is biztos akar lenni a bázisok és a Spanyolországhoz fűződő stratégiai szálak dolgában, talán azokkal is beszélni kellene erről, akik a jövőben fogják kormányozni az országot”. Ilyen tárgyalásokra azonban csak a madridi amerikai nagykövet, Wells Stabler részéről került sor, de ez is csupán az ő magánakciójának volt tekinthető. A kapcsolatfelvételnek meg is lett az eredménye, később éppen Gonzálezhez fűződő jó viszonya miatt váltották le a jóval keményebb Reginal Bartholomew-re. Ha azt mondjuk, hogy az amerikaiak bizalmatlanok voltak az új szocialista kormányzattal szemben, akkor igen finoman fogalmaztunk.

A fentiek alapján érthető González és a szocialisták felháborodása, amikor Sotelo miniszterelnök egy egyszerű parlamenti többségi szavazásra bízta Spanyolország NATO-tagságát, és miniszterelnöksége utolsó hónapjaiban írta alá a megállapodást. A szocialisták a választási kampányban az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatok átvizsgálását és a NATO-tagságról szóló népszavazást ígérték, és – bár ezt nyíltan talán soha nem jelentették ki – sejteni lehetett, hogy nem a szövetség fenntartását szorgalmazzák. Végül a ciklus végére halasztott szavazásig azonban a helyzet sokat változott. Az '53-as szerződés módosítása és a kétoldalú kapcsolatok új alapokra helyezése viszont elkerülhetetlen volt.

„Az Egyesült Államokkal meglévő bilaterális egyezmény újratárgyalása elég egyszerű keretek közt indult. A helyzet a következő volt: Spanyolország egy olyan országgal tárgyalt, amely hozzá

²⁵ 1951-ben például a spanyol GDP 17,6%-át tette ki az amerikai támogatás!

²⁶ A légitámaszpontok Torrejón, Zaragoza és Moron de la Frontera, a kikötő Rota térségében voltak/vannak.

²⁷ A kommunista agresszió kifejezés alá gyakorlatilag bármi behelyettesíthető. Így pl. a bázisok készülségben voltak az 1958-as Libanoni-válság, a 64-es Kongói- vagy a 69-es Líbiai-konfliktus esetén.

²⁸ Ezt gyakran meg is tették. Például az elhíresült 1966-os Palomares-incidens esetében, amikor két amerikai repülő összeütközésekor véletlenül 4 hidrogénbomba szabadult el. Három közülük a szárazföldre esett, így viszonylag gyorsan összeszedték elkerülve az igazán súlyos környezeti károkat, de egy a Földközi-tengerbe esett és ott csak 80 nap múlva találták meg és már nem lehetett megakadályozni a jelentős mennyiségű radioaktív szennyezést.

volt szokva ahhoz, hogy nagyjából azt teheti meg a spanyolokkal, amihez éppen kedve szottyan. ... A George Schultz-cal és a szintén résztvevő – de a részletekkel nemigen foglalkozó – Reagannel folyó megbeszélések sokszor drámaiak voltak. Egy alkalommal például New Yorkban voltunk az ENSZ egyik ülésén és egy kétoldalú tárgyaláson vettünk részt. Schultz azt mondta: „mi soha semmilyen helyen nem tartózkodunk erőszakkal, ha az Önök hozzáállása az, amit most látunk, és ez azt jelenti, hogy nem szívesen fogadnak minket, akkor készek vagyunk teljesen kivonulni.” Nyugodtan válaszoltam neki: „én nem ezen a javaslaton dolgoztam, de most hogy így előállt vele, vizsgáljuk meg a teljes kivonulást lehetőségét.” Egy emberként ugrottak fel a delegáció tagjai: „Nem, nem ne értse félre, de úgy tűnik a spanyol kormány álláspontja az ellenségesség.” Azt válaszoltam neki: „Nem, szó sincsen ellenségességről, mi csupán azt szeretnénk, ha innen meg innen kivonulnának és itt meg itt ennyivel csökkentenék a csapatok létszámát.” Újra elmondtam részletesen az álláspontunkat. „Ez nem ellenségesség, ez a bilaterális kapcsolatok újrafogalmazása.”

A fenti részlet ugyan González visszaemlékezéseiből származik, emiatt nem lehetünk biztosak az elfogulatlanságában, de mások beszámolója alapján is úgy tűnik, sokkal keményebb tárgyalópartnernek bizonyult annál, mint amit vártak tőle. Ezt bizonyítja az is, hogy a kétoldalú megállapodást²⁹ csak hosszú éveken át tartó tárgyalássorozat eredményeképpen 1988 december 1-jén írták alá, gyakorlatilag ugyanazokkal a feltételekkel, amelyeket a tárgyalások elején a spanyol delegáció már megfogalmazott.

„Elmondtam, hogy meddig vagyunk hajlandóak elmenni. Nem azt, ahonnan indulunk, hanem a végét. Természetesen, ahogyan annak lennie kell, nem hitte le. Azt hitte, ebből még engedni fogunk. Így aztán végig kellett mennünk az egész gyötrelmes tárgyalássorozaton.”³⁰

Az is igaz, hogy a spanyolok eleve némi helyzeti előnyben voltak, ha lehet egyáltalán ilyesmiről beszélni az Egyesült Államokkal szemben. A tárgyalások addig húzódtak, amíg vészesen közel került az eredeti szerződés 1988 végén esedékes lejártja, amely az amerikai bázisok teljes leszerelését jelentette volna. Ez egyrészt elfogadhatatlan volt az amerikai kormányzat számára, másrészt annak a veszélyét is magában hordozta, hogy egy ilyen esemény láncreakciót indíthat el más európai NATO tagállamok esetében is. Végül beleegyeztek a haderő kb. 40%-os csökkentésébe, az atomfegyverek kivonásába és a spanyol kormány felügyeleti jogába is. Az álláspontok közeledését, illetve az amerikaiak rugalmasságát növelte az is, hogy időközben Spanyolország belépett az Európai Unióba, fontos szerepet töltött be a közel-keleti és a latin-amerikai tárgyalásokban és végül néhány korlátozással, de a NATO tagja maradt.

Míg a kétoldalú megállapodás módosítását González egyik nagy külpolitikai sikerének, a NATO tagságról rendezett népszavazást pályafutásának egyik legnagyobb politikai hibájának tartja. A fő problémát az okozta, hogy a választási kampány során kihasználva a spanyolok amerika-ellenes hangulatát ezen a téren támadták a legintenzívebben az UCD kormányzatot. A kampány olyan jól sikerül, hogy míg 1981 végén a NATO-csatlakozás támogatottsága 57% körül volt, ezt sikerül 1982-re 20% alá vinni.³¹ Ez tiszteletre méltó kommunikációs teljesítmény, csak sajnos időközben a szocialistáknak is át kellett értékelniük korábbi antiatlantista politikájukat. Bár González alapvetően a svéd aktív függetlenség példáját tartotta volna követendőnek,³² nyilvánvalóvá vált, hogy a hidegháború újabb fellángolása idején a függetlenség alternatívája a nyugati világhoz felzárkózni akaró Spanyolország számára legfeljebb az utópisztikus elképzelésekben létezhet. Másrészt megindult az egyeztetés a bilaterális egyezményről, ami ugyan nehezen haladt előre, de mégis intenzívebbé tette az amerikai kapcsolatokat. Ráadásul a bilaterális megállapodást González semmiképpen sem szerette volna felrúgni, de az a NATO-tagság nélkül

²⁹ Convenio Bilateral de Amistad y Cooperación

³⁰ La Memoria Recuperada; saját fordítás

³¹ Artehistoria [2005]

³² Ez néhány felszínes diplomáciai lépésben nagyjából ki is merült. Például fogadta Arafatot, követet küldött a Havannában tartott el nem kötelezettek konferenciájára, stb.

sokkal inkább az Egyesült Államokhoz kötötte volna Spanyolországot, mint ugyanez a szerződés NATO-tagsággal kiegészítve.

„Szinte a kezdetektől, attól fogva, hogy kitaláltuk, hogy népszavazást javasltunk a NATO-tagság ügyében tudtam, hogy a semlegesség, ami engem igazán vonzott volna lehetetlen. Ettől a perctől kezdve tudtam, hogy a nagy ellentmondás nem a semlegesség és a NATO között, hanem a NATO-ból való kilépés és a bilaterális kapcsolatok között van. ... Minden gondolatomat az kötötte le, hogy hogyan szerezzük vissza a képességünket az önálló külpolitika gyakorlására; ezen múlt minden.”³³

A tagság mellett szólt még az éppen zajló csatlakozási folyamat az Európai Közösséghez, ahol a NATO-tagság ugyan nem volt követelmény, de a NATO-ból való kilépést azért nem nézték volna jó szemmel. Ez még akkor is igaz, ha éppen azért, hogy ne lehessen arra fogni egy esetleges pozitív népszavazási eredményt, hogy az emberek csak az EK-tagság érdekében szavaztak, a szavazás időpontját az EK csatlakozási szerződés aláírás utánra tették.

A helyzet felismerése után González előtt két nehéz feladat állt. Először a párton belül kellett meggyőznie a továbbra is a függetlenséget szorgalmazókat. Közéjük tartozott például az EK csatlakozási tárgyalásokat végigküzdő külügyminiszter, Fernando Morán, akitől González a véleménykülönbség miatt meg is vált. A legtöbb persze elfogadták González álláspontját vagy maguk is hasonló felismerésre jutottak. Közéjük tartozott például Javier Solana, aki lelkes antiatlantistából a NATO főtitkárságig jutott. (Megválasztásakor ezt sokan fel is rótták neki.) A párton belüli sorok rendezésénél sokkal nehezebb feladat volt, átfordítani a NATO-ellenes közhangulatot, hogy a népszavazáson ne bukjon meg a kérdés. Nagy volt a kockázat, de az ügyes kérdések és az intenzív kampány hatására végül egy hajszállal győzött a NATO-tagság.³⁴ Spanyolország bent maradt a NATO-ban, de kilépett annak katonai szövetségéből.

„És rögtön a népszavazás után azt mondtam, hogy ez hiba volt. ... Az emberek ezt soha nem bocsátották meg nekem, és jól tették, hogy nem bocsátották meg. ... nem bocsátották meg, hogy egy olyan döntés meghozatalának a felelősségével terheltem őket, amit a politikusok dolga eldönteni...”

A NATO-tagság '86-os megerősítése és a kétoldalú megállapodás 1988-as aláírása után végül a González vezette Spanyolország eleget tett a szövetséggel járó feladatoknak. Az 1990–91-es kuvaiti-válság majd az öböl-háború idején néhány hajóval részt vettek az Irakot sújtó embargó felügyeletében, és engedték a spanyolországi légi támaszpontok használatát is az ENSZ-csapatok, azaz sokszor az amerikai bombázók számára is.

Az Egyesült Államokkal kialakított együttműködés végül megmutatta, hogy melyek azok a keretek amelyeket egy európai államnak mindenképpen tiszteletben kell tartania, ha nem akar látványosan eltávolodni az EK- , később az EU-tagországok külkapcsolatainak fő sodrától. González megtapasztalta a határokat és végül reálpolitikusként – szembefordulva korábbi meggyőződésével – azt az utat választotta, amitől hosszú távon a legtöbb előnyt várta az ország számára. Ezt sokan politikusi érénynek, mások pedig finoman fogalmazva a politikai meggyőződés hiányának tartják. Azt azonban utólag kevesen vitatják, hogy Spanyolország számára az Egyesült Államokkal kialakított együttműködésnek nem volt számottevően más, valós alternatívája.

Közel-Kelet

Jót tett a spanyol diplomácia nemzetközi elismertségének és González mediátori imázsának a közel-keleti kapcsolatok bátor rendezése is. 1986-ban került sor a diplomáciai kapcsolatok felvételére a Simon Perez miniszterelnök által képviselt Izraellel. Az arab világ felháborodását elkerülendő ugyanebben az évben elismerték a Palesztin Felszabadítás Front (egyébként már 1977 óta létező) madridi irodájának diplomáciai státuszát is. Ezt a szokatlan kétoldalú nyitottságot az

³³ La Memoria Recuperada; saját fordítás

³⁴ 52,5%-os győzelem, 59,8%-os részvétel mellett.

arab és izraeli fél is elfogadta, sőt szívesen vették Spanyolország közvetítői szerepét a közel-keleti békefolyamat megindításában. 1991-ben került sor a történelmi jelentőségű madridi konferenciára, amelyet a közel-keleti béketárgyalások kezdeteként ismernek el. Ugyanebben az évben sikerült Marokkóval³⁵ is szorosabbra fűzni a kapcsolatokat, és aláírni a barátsági szerződést II. Hasszán királlyal, amelynek eredményeképpen két évvel később megkezdődtek az évente megrendezett csúcstalálkozók. Indultak tárgyalások Gibraltár ügyében is, de számottevő eredmény nem született.

Az édes vereség

González 14 éven át tartó kormányfői karrierjének az 1996-os választások vetettek véget. Az utolsó kormányzati ciklusában már fáradni látszó kormányfőt egyik oldalról a pártot és minisztereit érintő sorozatos korrupciós botrányok, másrészt a baszk terroristák ellen bevetett és szintén terrorista módszerekkel dolgozó „GAL” alakulatok miatt támadták.³⁶ Ha ez nem lett volna elég a vereséghez, akkor a gazdasági növekedés megtorpanása, az évek óta 20% körüli munkanélküliség kellett, hogy megbuktassa a kormányt. Mindezek ellenére González az utolsó pillanatig próbálta megfordítani az eredményt. Majdnem sikerült neki. Az utolsó hónap kampánya annyira sikeres volt, hogy a totális vereség helyett csupán egy hajszállal kapott ki. A már a párt támogatása nélkül, szinte kizárólag González meggyőző erejére épített kampányról a szakértők azt mondják, hogy ha még egy hétig tart, sikerült volna.³⁷

„Persze, hogy éreztem, hogy belefáradtam már az évek óta tartó kormányzásba... De az igazság az, hogy már régóta menni akartam és mégis küzdöttem.”³⁸

Abban, hogy ilyen minimális különbséggel búcsúzott a kormányfői poszttól személyes karizmája mellett fontos szerep jutott annak is, hogy a spanyolok egyszerűen nem hittek abban, hogy az „országunknak lehet jobboldali kormánya”. Ismerős szavak. Emlékezzünk csak vissza, Gonzáleznek ugyanezt a feladatot szánták első kormánya megalakításakor.

³⁵ A marokkói kapcsolatok a két spanyol enklávét, Ceuta és Melilla miatt, illetve ezekhez kapcsolódva a Gibraltári-szoros feletti felügyelet szempontjából különösen lényegesek Spanyolország számára.

³⁶ González akkori belügyminisztere, José Barrionuevót börtönbe is zárták a számos terrorista teljesen jogszerűtlen kivégzésével járó akciók miatt. González mindvégig fenntartotta azt az álláspontját, miszerint nem volt tudomása a GAL által végrehajtott műveletekről. Ezzel kapcsolatban azért lehetnek fenntartásaink.

³⁷ A választások után Tony Blair kampánytanácsadói külön a kampány sikerének kulcsát keresve utaztak Spanyolországba.

³⁸ La Memoria recuperada, p874; saját fordítás

Irodalom

Demendi Nóra – Éltető Andrea: Spanyolország és Portugália az EU strukturális támogatási rendszerében; műhelytanulmányok 39. szám; MTA VKI; 2002

Drexler András: Az Európai Unió – Latin-Amerika kapcsolatrendszer, Spanyolország szerepvállalása; Budapesti Corvinus Egyetem; Ph.D. értekezés; 2004.

Felipe González Márquez: Europa la frontera de nuestra ambición; El País; 1999. 01. 29.

González Márquez, Felipe - J. L. Cebrián: „El futuro no es lo que era: una conversación”; Madrid Aguilar, 2002.

José I. Torreblanca: „Ideas, preferences and institutions: The Europeanization of Spanish Foreign Policy”; ARENA, 2001. (kézirat)

Lorena Ruano: „The Common Agricultural Policy and the European Union’s enlargement to Eastern and Central Europe: A Comparison with the Spanish case”; Robert Schuman Centre for Advanced Studies; 2003/3.

Maria Antonia Iglesias: La memoria recuperada; Aguilar; 2004.

Miriam Gidrán: OTAN sí, OTAN no; Expansión20; 1986.03.12

Pedro Carvajal – Julio Martin Casas: Memoria Socialista 125 años; temas’de hoy; 2005.

William Chislett: „Anti-Americanism in Spain, the weight of history”; Real Instituto Elcano, 2005. (műhelytanulmány)

Internetes források

www.elpais.es, Az El País c. napilap portálja

www.elmundo.es, Az El Mundo c. napilap portálja

www.la-moncloa.es, a spanyol kormány weboldala

www.wikipedia.com

Laki László:

A LEGÚJABB MAGYAR RENDSZERVÁLTÁS ÉS EDDIGI TELJESÍTMÉNYE

Magyarországon remélhetően ismét véget ér egy korszak, amelynek bekövetkezése ugyan előre látható volt, de amely mégis mintha váratlanul és felkészületlenül érte volna a politikai osztályt, és részben a magyar társadalmat is. E korszakhatár nem valamely látványos politikai aktushoz kötődik – bár ehhez vagyunk szoktatva – csupán a modern társadalmakban bevett és szokványos politikai, társadalmi, szakmai és bürokratikus eljárások hazai alkalmazásának a „bevezetéséhez”, következményei azonban várhatóan jelentősen átalakítják a rendszerváltás óta kialakított-kialakult politikai- és közállapotokat.

A hivatkozott politikai-bürokratikus procedúra alkalmazása hazánk uniós tagságával, és az ebből fakadó előírásokkal, kötelezettségekkel, felelősséggel és elszámoltathatósággal kapcsolatos. Magyarország tagsági viszonya ugyanis megköveteli az Európai Unió távlatos stratégiai elképzeléseinek, a gazdaság és a társadalom különféle területeire kidolgozott terveinek, különböző időintervallumokra és akár konkrét lépésekre lebontott programjainak az egyeztetett elfogadását, továbbá ezeknek a nemzeti tervekben és programokban való megjelenítését és érvényesítését. Bár e követelményeket még a magyar politikai elit egyes mérvadó körei sem vették mindig komolyan és sokszor csupán ceremoniális papírmunkaként kezelték, a helyzet mára megváltozni látszik. Az Unió egyértelművé tette, hogy a tagsághoz kapcsolódó előnyök és a kilátásba helyezett integrációs források csak akkor fognak hazánk számára hozzáférhetővé válni, ha reálfolyamatokon nyugvó, távlatokban gondolkodó, világos és pontos célokat kitűző, a célokat, a teendőket egymásutánját és a pénzeszközöket harmonizáltató, a társadalmi partnerek konszenzusát bíró, átlátható és megvalósítható programokkal rendelkeznek. Olyan szakmailag megalapozott és realizálható gazdaság-, társadalom-, pénzügy-, foglalkoztatáspolitikai stb. programokkal, amelyek az erőforrások hatékony felhasználásán keresztül biztosítani képesek hazánk sikeres integrációját és felzárkózását. Tekintettel arra, hogy e tervezetek-programok nem minősülnek csupán magyar belügynek – hiszen az Európai Unió távlatos elképzeléseihez és már zajló konkrét programjaihoz kapcsolódnak, alkalmasint jelentős uniós források felhasználásán nyugszanak – az Unió szakértői érthető módon megvizsgálják ezeket. Ha nem tartják megalapozottnak, akkor visszaadják átdolgozásra (akár többször is), elfogadásuk esetén pedig figyelemmel kísérik és ellenőrzik a megvalósításuk folyamatát, szükség szerint szankciókat alkalmaznak, ide értve akár az elnyert pénzek befagyasztását is.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ez a Magyarországon is régóta ismert, minden tekintetben szokványos, szakszerű és korrekt tervezési, erőforrás-hozzáférési, felhasználási és ellenőrzési procedúra miért jelent(het) korszakhatárt a rendszerváltás utáni magyar történelemben. Annál is inkább indokolt ez a kérdés, mert a rendszerváltó politikai elitek pártállástól függetlenül egyetértettek az uniós csatlakozással, és a kilencvenes évektől – akár kormányzati, akár ellenzéki pozícióban – szorgalmazták a belépést. Ezen túl tisztában voltak azzal is, hogy Magyarországnak egy nálánál jóval fejlettebb, évszázados kapitalista működésmódokkal, tökefelhalmozásokkal, termelési-piaci szerveződés-formákkal, kapcsolathálókkal stb. rendelkező világba kell integrálódnia, amely ugyancsak próbára teszi felkészültségét és alkalmazkodóképességét. A politikai osztály előtt az Unió gazdasági, pénzügyi, foglalkoztatási stb. követelményei is ismertek voltak, mint ahogy Magyarország tényleges állapota is, így tájékozódhattak, és képet alkothattak az eltérő fejlettségek és működésmódok közelítéséből adódó várható problémák, zavarok, lehetőségek és korlátok természetéről. Ugyanakkor azzal is tisztában voltak, hogy mind az erőforrásokra, mind a csatlakozásból következő egyéb előnyökre igencsak szüksége van az országnak, ha fel kíván zárkózni Európához, fejlődésén gyorsítani, versenyhelyzetén és alkupozícióin pedig javítani szeretne.

Röviden: a magyar politikai eliteknek meglehetősen hosszú idő állt rendelkezésére a csatlakozási feltételek mérlegelésére, a követelmények, eljárások és szabályok megismerésére, az ország állapotából adódó problémák feltérképezésére és a kezelési módok kidolgozására – egyszóval egy hatékony és sikeres csatlakozás előkészítésére. És mégis, a hosszú „felkészülés” ellenére már az első fontosnak és mérvadónak tekinthető tervezetek – például a konvergencia-program – sem bírták ki az Unió követelményeinek próbáját. Ezek megalapozatlannak, előkészítetlennek és a reálfolyamatoktól elrugaszkodottaknak minősültek, így az Unió átdolgozásra – alkalmasint gyökeres újragondolásra – „ajánlotta” őket. Aztán ezen a szűrőn a szigorúan belülynak tekintett választási ígérvény-programok szintén fennakadtak – nyilvánvalóan a vesztes pártok ígérvényeire is ez a sors várt volna – jelezvén, hogy az Unió ugyan nem szól bele a választási pártígéretbe, a győztes párt kormányprogramja azonban alapvetően nem térhet el sem a gazdasági-társadalmi realitásoktól, sem a már elfogadott nemzeti és uniós programoktól.

Nos, a vázolt értelemben gondolunk korszakváltásra, tekintve, hogy az alkalmazott uniós procedúrák szinte azonnal jól látható politikai következményekkel jártak, nyilvánvalóvá téve, hogy megváltoztak a játékszabályok a magyar politikai osztály számára. Ugyanakkor ezek akarva-akaratlanul szigorúan és nem éppen hízelgő módon minősítették az elmúlt másfél évtizedben kialakult-kialakított hazai politikai, gazdasági és közállapotokat is. Ugyanis az eljárások nem csupán a szűken vett programokat minősítették, vagy az azokat kidolgozó és felhasználó politikai osztályt, netán annak felkészültségét és szavahihetőségét, hanem a magyar politikai berendezkedést és gyakorlatot, továbbá az ország tényleges helyzetét is mérlegre tették-teszik.

Az elmondottak kapcsán sok és sokféle probléma vetődik fel. Például az a közel sem lebecsülendő kérdés vár válaszra, hogy vajon Magyarországon a rendszerváltás után miért csak az Unió noszogatására készült el az első hosszú távú nemzeti fejlesztési terv. Vajon az elmúlt másfél évtized miért nem volt elégséges a rendszerváltó politikai elitek számára ahhoz, hogy elkészítsenek egy, az ország távlatos érdekeit szem előtt tartó, gazdasági és társadalmi reálfolyamatokon alapuló, konszenzuson nyugvó, a mérvadó politikai pártok számára kormányon és ellenzéikben egyaránt mércéül szolgáló és betartandó nemzeti programot. Ennek hiányában ugyanis az ország csupán sodródott az elmúlt időszakban, ami önmagában is sok mindent megmagyaráz felkészületlenségéből.

Azután az a kérdés sem nagyon megkerülhető, hogy vajon miért az uniós tagságnak kellett kikényszerítenie azt, hogy a politikai osztály végre rászánja magát a gazdasági-társadalmi reprodukció szempontjából stratégiai fontosságú nagy elosztó rendszerek (nyugdíjbiztosítás, egészségügy stb.) régóta tudott és esedékes reformjára?

Elgondolkodtató az a tény is, hogy a magyar politikai osztályt a rendszerváltás óta első ízben az Unió jelezett politikai-bürokratikus eljárása szembesítette komolyan – kényszerítő erővel – programjainak tényleges társadalmi ellenőrizhetőségével és elszámoltathatóságával, ide értve a felelősségre vonhatóságot is. Az eljárás üzenet értéke vitathatatlan, ugyanis a magyar választók tömegeiben megerősítette azt, amit – a kritikátlan „párthíveken” kívül – már sokan sejtettek, pedzetek, tudtak vagy már ki is mondtak a politikai elit felkészületlenségével, szavahihetőségével, manipulatív és propagandisztikus politikacsinálásával kapcsolatban. Mindezek természetesen felvetik azt a kérdést, hogy valójában milyen demokrácia is alakult ki a rendszerváltás óta Magyarországon, milyen jellemzőkkel írhatók le a politikai rivalizálás, a hatalomszerzés és – gyakorlás bevett formái, vagy, hogy a politikacsinálásnak mi a viszonya a valósághoz. Az ugyanis jól látható, hogy a hazai „demokrácia” számottevően eltér az Európai Unió fejlett országaiban meghonosodott demokráciáktól: például abban, hogy ott a kormányváltásokkor a hatalomra került ellenzéki pártoknak eszükbe sem jut, hogy rombolják, vagy lerombolják az előző négy évben felépítetteket.

A vázoltak kapcsán az a kérdés is adja magát, hogy vajon milyen gazdaság és társadalom jött létre hazánkban a rendszerváltást követően – milyen reprodukciós jellemzőkkel bír a magyar újkapitalizmus – és az Európai Unió fejlett országaitól való kapitalizmusbeli eltérés milyen

mértékben befolyásolta-befolyásolhatta az ország csatlakozási felkészületlenségét. Másként fogalmazva a magyar újkapitalizmus másfél-évtizedes működésének gazdasági-társadalmi teljesítménye is mérlegre kerül, és ezzel együtt az is, hogy vajon az új rendszer ezen idő alatt mit oldott meg azokból a problémáiból és válságjelenségekből – és persze mit nem – amelyek a rendszerváltáshoz vezettek.

Nem kerülhető meg az a probléma sem, hogy vajon a rendszerváltó politikai elit miként értékelték a rendszerváltáshoz vezető válságot, és ennek fényében mit értettek rendszerváltás alatt, tekintettel arra, hogy programjaikat, teendőiket, szerepüket, felelősségüket stb. feltehetően ennek alapján határozták meg. A kialakított-kialakult újkapitalizmus eddigi teljesítménye ismeretében egyáltalán nem felesleges feltenni azt a kérdést sem: vajon előfordulhatott-e, hogy a rendszerváltást „hibásan” vagyis nem a valósággal adekváтан definiálta a politikai elit?

Mindent egybevéve azzal, hogy az Unió jelzett politikai-bürokratikus eljárása a programokon keresztül akaratlanul is mérlegre tette a magyar rendszerváltó politikai elitet, annak felkészültségét és teljesítményét, egyben az elmúlt másfél évtizedben e politika osztály által alakított és működtetett újkapitalizmus problémamegoldó-képességét és teljesítményét is mérlegre tette. Nyilvánvaló, hogy e megmérettetési eljárást Magyarországon is el kell végezni az ország érdekében, most már egyértelművé téve, hogy az eltelt másfél évtized politikai-gazdasági teljesítménye a rendszerváltó politikai elit felelősségi körébe tartozik, azt nem lehet elsősorban vagy kizárólag sem a közelmúlt államszocialista berendezkedésének, sem a távoli múlt történelmi traumáinak a nyakába varrni. A továbbiakban a jelzett problémakör néhány összefüggését próbáljuk meg tisztázni.

A rendszerváltás előzményei: a „kettős kihívás”i

Induljunk ki abból a tényből, hogy Magyarországon a 20. században két rendszerváltásra is sor került. Először a második világháború után, amikor is az országot megszállva tartó Szovjetunió a néhány évtizede meghonosított államszocialista politikai-gazdasági-társadalmi újratermelődési berendezkedését vezettette be az általa felügyelt és hatalomba segített magyar kommunista párttal, ami úgymond a korabeli „(feudál-)kapitalizmus” „szocializmusra” való lecserélését jelentette. Negyven évvel később, pedig a második világháború után számottevő gazdasági növekedésen átesett „jóléti kapitalizmusok” produkálta új modernizációs irányzatok – a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció – következtében végbement világgazdasági és nagyhatalmi-katonai átrendeződés nyomán került sor egy ezzel ellentétesnek látszó „szocializmus-kapitalizmus cserére”.

A vázoltak alapján az elmúlt évszázad magyar fejlődése egyik jellemzőjének tartjuk, hogy annak menetében időről időre gyors, gazdaságilag és társadalmilag megalapozatlan, fontos alapintézményeket (pl.: tulajdon, állam) megkérdőjelező és azokat gyökeresen átalakító, ugrásszerű és ideologikus változások – rendszerváltások (rendszercserék) – következtek be. E rendszerváltások sajátosságai, hogy a magyar társadalom nem saját (szerves) fejlődési irányai és dinamizmusai, válságai és kihordott történelmi alternatívái által meghatározott úton és módon kerül olyan helyzetbe, hogy rendszerváltásra kényszerül, hanem külső, világgazdasági és nagyhatalmi-katonai korszakváltások és átrendeződések nyomán. Azt állítjuk tehát, hogy a magyar társadalom nem maga termelte és hordozta ki a rendszerváltásokban megjelenő fejlődési alternatíváit, gazdasági és társadalmi újratermelődési modelljeit. Így a második világháború utáni államszocialista berendezkedést nem a két világháború közti feudál-kapitalizmus termelte ki magából, mint ahogy az államszocialista fejlődésnek sem szerves folytatása a kilencvenes évek rendszerváltása után kialakult „félperifériás” globálkapitalista berendezkedés-variáns. A vázoltak alapján ismét hangsúlyoznánk, hogy a fenti értelemben e rendszerváltásokat jellemzően csupán politikailag, ideológiailag és indulatilag tekinthetjük „megalapozottaknak”, gazdaságilag és társadalmilag egyáltalán nem.

Mint a fenti megfogalmazások is jelzik, felfogásunk szerint egy meglehetősen ellentmondásos jelenség-együttes munkál rendszerváltásaink háttérében, amely alapvetően azzal kapcsolatos, hogy a magyar gazdaság és társadalom hosszú ideje jelentősen eltérő fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a világgazdaság irányát és dinamikáját az utóbbi évszázadokban meghatározó modernizációs trend. Az aszinkronitást és az eltérést régtől olyan jól ismert fogalmakkal próbálták kifejezni és leírni, mint az „elmaradottság”, a „megkésettség”, az „utolérés”, a „függés”, a „félperifériás” helyzet vagy a „szerves fejlődés hiánya”.ⁱⁱ Nem kívánunk foglalkozni sem a 18. századtól látványosan meglóduló kapitalizmus által uralt modernizációs irányzattal, sem azzal, hogy a problémával II. Józseftől, Széchenytől, Adytól vagy Bibótól kezdve kik és hogyan próbálták szembesíteni a magyar társadalmat és a politikai eliteket, és milyen kezelési módokat ajánlottak vagy dolgoztak ki, mindössze néhány jelenséget és körülményt tartunk fontosnak kiemelni témánk szempontjából.

- Magyarország nem tartozott sem a korán kapitalizálódó, sem a modernizáció fejlődési irányát és dinamikáját az utóbb évszázadokban meghatározó (centrum) országok közé, viszont földrajzilag annak „peremzónájában” helyezkedett el.ⁱⁱⁱ
- A magyar modernizációnak voltak ugyan sikeres korszakai is – például a 19. és a 20. század fordulóján, vagy a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben, azonban az ország relatív elmaradottságát sohasem volt képes meghaladni, és alapvetően követő- és függő modernizációt folytató fejlődő ország maradt.
- Az államszocialista modell és a Szovjetunió dominálta szocialista tábor fennállása során mindvégig kettős mércét és mintát használt. Az egyik mintát és mércét a szocializmus elvi-ideológiai alapvetéseinek zárt rendszere szolgáltatta, a másikat pedig a korabeli kapitalista országokkal együtt működtetett modernizációs verseny rivalizáló világa. Másként fogalmazva: az államszocializmus – minden más működési jellemzőjével együtt – egyben modernizációs modell is volt. Ebből következően az államszocializmus és a szovjet „birodalom” keretei közt reprodukálódó Magyarország a második világháborút követően is más modernizációs pályán és irányba mozgott, mint a 20. század utolsó harmadának fejlődését uraló kapitalista országok.

Az elmondottak tehát egyértelműen arra utalnak, hogy a nyolcvanas években „kettős” kihívás érte az országot. Egyfelől ekkorra került válságba az államszocializmus keretei közt gyors modernizációt felmutató Kádár-rendszer, másfelől akkorra váltak dominánssá a világgazdaság új modernizációs irányát meghatározó globálkapitalizmus folyamatai. Bár a két kihívás egy töről fakadt és egy időben jelentkezett, mégis két eltérő problémáról van szó.

Kezdjük a sort a modernizációs kihívással, amit aktuálisan a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció folyamatai jelenítettek meg.^{iv}

Köztudott, hogy a 20. század hatvanas és hetvenes éveinek fordulójára fokozatosan kimerültek annak a nagyszériás, futószalag jellegű ipari tömegtermelésnek a fejlődési lehetőségei, melyet „fordizmusnak” jelöl a szakirodalom. Az olajválság és a kelet-ázsiai országok versenye felszínre hozták e rendszer gyengéit: a nyersanyag- és energiapazarlást, a gazdasági szerkezet elavultságát, a termelés rugalmatlanságát, a minőség és a differenciált igények iránti érzéketlenséget, vagy a technológiai megújítás és a kutatás-fejlesztés lassúságát. Az ázsiai kihívás leglátványosabban a hetvenes évek japán exportoffenzívájában öltött testet, amely elsősorban az előző évtizedekben kidolgozott innovatív termelés-szervezési rendszerek hatékonyságának köszönhetette sikerét, és amely a versenyképesség megtartása okán az amerikai és az európai vállalatokat a japán eljárás átvételére, illetve új termelés-szervezési és tudás felhasználási formák kidolgozására kényszerítette.

A „fordi” típusú ipari tömegtermelés válságával párhuzamosan megkezdődött a kiutak keresése. Például felgyorsultak a gazdasági szerkezet átalakításának, a lemaradó iparágak (bányászat, kohászat stb.) leépítésének és modernizálásának, a termelés racionalizálásának, a technológiák megújításának és a kutatás-fejlesztés előtérbe állításának a folyamatai, melyek szintén

a jövedelmezőség és a versenyképesség javítását célozták. A gazdaság dinamizálásának a szerepét átvették a kis szériában és fejlett technológiával termelő ágazatok, a vállalatok közti és a vállalatokon belüli kapcsolatok új formákat öltöttek (pl. közös kutatások, fúziók, kiszervezések), továbbá a gazdasági szolgáltatások, a bankok vagy a kereskedelem szerepe jelentősen felértékelődött. Az új, a "posztfordi" felhalmozási rendszer elemei, eljárásai és irányzatai aztán kikezdtek és jelentősen átrajzolták a fejlett országok társadalmait. Gondoljunk a tömeges munkanélküliség – köztük az ifjúsági munkanélküliség – megjelenésére a hetvenes évektől, amely aztán tartósan fennmaradt, a harcok szakszervezeti megmozdulásokra, melyek végül is a szakszervezetek meggyengüléséhez vezettek, a szabadpiaci konzervativizmus dominánssá válására, a dereguláció és a privatizáció előretörésére, a jövedelemkülönbségek növekedésére, a szociális feszültségek állandósulására, vagy a hagyományos ipari városok és régiók hanyatlására, és az új ipar kitelepülésére olyan területekre, melyek korábban perifériáknak számítottak.

Az átrendeződés világméretekben is megindult, melynek látványos formái közé tartoztak a multinacionális cégek termelés-kihelyezései a fejlődő országokba, majd a kilencvenes évektől a volt szocialista országokba.

A gazdasági paradigmaváltás ezen megnyilvánulásai és sajátosságai már utalnak a század vég második nagyjelentőségű irányzatára, nevezetesen a globalizációra, egészen pontosan annak gazdasági dimenzióira. Arra, ahogy e jelenség fő hordozói és hasznélvezői, a transznacionális vállalatok megszervezik és működtetik a kontinenseken átívelő kutatási-fejlesztési és termelési-bedolgozói hálózataikat, piaci integrációikat. És arra, ahogy öröködnék hálózataik nemzetközi versenyképességének fenntartása felett, szükség szerint élve a kiszervezés, a versenyeztetés, a technológiacsere, a képzett és olcsó munkaerő felderítése, az államok által kínált kedvezmények kihasználása, így a köztük történő szinte állandósult mozgás, a hálózatba való bevétel vagy kirakás eszközeivel.

A multinacionális vállalatok a világot átszövő hálózataik kialakításánál egyfelől a nyolcvanas évektől meglóduló információs és kommunikációs technológia gyors fejlődésére támaszkodhattak, másfelől azokra a gyors megtérülést remélő és mobilizálható tőkékre, melyekre a fejlődő országok jó részének is szükségük volt nemzetközi versenyképességük fenntartásához vagy eléréséhez. Az előbbi a számítógép-ipari (hardver, szoftver) beruházások, a személyi számítógép tömeges elterjedése, az internet megjelenése, és persze ezeknek a telekommunikációs eszközökkel való egybeépülése és hálózattá fejleszthetősége biztosította. Az utóbbit, a tőkét, a második világháború utáni gazdasági növekedés kedvezményezettjei – a fejlett országok népes és jómódú középosztályait is ide értve – halmozták fel bankokban, befektetési-, biztosítási- és nyugdíjalapokban. Ezek a pénzek aztán a hetvenes évektől kedvező befektetési lehetőségeket kerestek szerte a világban, tekintet nélkül az igénybevevő ország társadalmi berendezkedésére, ideológiájára, kultúrájára, vallására, netán az „ellenséges” táborhoz tartozására. (Ezekben az évtizedekben számos szocialista ország – köztük hazánk – jutott jelentős nyugati hitelekhez.)

Miután a multinacionális cégek már mind piacaikat, mint gazdasági partnereiket, mind stratégiáikat tekintve túlléptek a nemzeti kereteken a termelési tényezők korlátozás nélküli világméretű áramlásában voltak érdekelték. Például abban, hogy az egyes országok nagyon is eltérő beruházási törvényei, tulajdoni preferenciái, vagy vám- és adózási előírásai közti különbségek az ő érdekeiknek megfelelően átalakuljanak-megszűnjenek. Azzal, hogy az üzleti gondolkodás, a jogi szabályozás, a pénzügyi normák stb. az egységesülés irányzatát erősítették, mintegy spontán módon felülírták és felpuhították a korabeli hatalmi és politikai szembenállásokat, ideológiai tabukat és korlátokat is, továbbá utat törtek az élet minden szféráját átható liberalizációnak: az értékektől kezdve, a fogyasztási szokásokon át egészen az ízlés- és divatirányzatokig, ami egyik kulcseleme a globalizációnak.

A fentiekből következik, hogy a nemzetállamok szerepe és kompetenciái is számottevően változtak a jelzett irányzatok hatására, hiszen egyfelől érdekeik fűződtek e fejlesztési forrásokhoz való hozzájutáshoz, a transznacionális vállalatok kínálta fejlett technológiák megszerzéséhez,

vagyis a nemzetközi vérkeringésbe történő sikeres integrálódáshoz. Ugyanakkor komoly engedményeket kellett tenniük a beruházások, a vámok és az adózás területén, le kellett mondaniuk a tőkék mozgása feletti kontrollról, ide értve a profittranszfert is, mely mozzanatok csakúgy érintették az állam jóléti-újraelosztó tevékenységének, mint a szuverenitás vagy „nemzeti érdek” hagyományos tartalmainak az átértelmeződését.

A gazdasági paradigmaváltás és globalizáció mélyreható folyamatai tehát a huszadik század utolsó harmadában minden tekintetben jelentősen átstrukturálták a világot. A vázolt irányzatok leglátványosabban talán a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quo rajzolták át, amely a szocialista rendszer felmorzsolódásával járt. Az állandósult versenyre kényszerülő államszocialista újratermelői modell szerint berendezkedett országok nem bírván a lépéstartást a gazdaságilag legfejlettebbekkel, folyamatos gazdasági kríziseken estek át, technikai-technológiai lemaradásuk növekedett, pénzügyi függőségük állandósult, mely folyamatok nyomán meggyengült a szovjet katonai hatalom, megkérdőjeleződött a kétpólusú világrendszer realitása, és bomlásnak indult, majd összeomlott az ezen alapuló „birodalom”. Ebben az értelemben mondjuk azt, hogy a magyar rendszerváltás –, ami egyben a nemzeti függetlenség elnyerésével járt – hátterében legáltalánosabban a globalizáció erői munkáltak.

A másik kihívás a Kádár-korszak extenzív iparosításán nyugvó, felemás, és a hetvenes évektől kifulladás modernizációjának a válságához kapcsolódik. Hazai viszonylatban jelentős modernizációról van szó, amely ugyan néhány évtized alatt alapvetően átalakította a magyar társadalmat, de amely – több okból – megrekedt, és képtelen volt a gazdaságot, a társadalmat és a politikai viszonyokat új pályára állítani.

Hangsúlyozottan beszélünk a Kádár-korszak modernizációs válságáról, ugyanis felfogásunk szerint az államszocializmusnak többféle variánsa is létezett Magyarországon, melyek azonosságai ellenére mégis számottevően különböztek egymástól. A Kádár-kori variáns sem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte és az állam társadalom feletti kizárólagossága itt is domináns maradt, azonban ez az áru- és pénzviszonyok irányába határozottan elmozduló, a társadalmat az extenzív iparosításnak megfelelően átstrukturáló, a magántulajdon működését is engedő, a fogyasztást a rendszer legitimálásában felhasználó „gulyás szocializmus” volt. Ezt nem lehet összetéveszteni és azonosnak tekinteni a Rákosi névvel jelzett, az extenzív iparosítás korabeli formáját a padláslesöprésekkel, kitelepítésekkel, internálótáborokkal „elegyítő”, naturálgazdálkodással túlsúlyos és egyetemlegesen szegény totalitárius szocializmusával.

Bár nem kívánunk részletesen foglalkozni a Kádár-korszak modernizációs teljesítményével témánk szempontjából néhány fontosnak tekintett összefüggésre felhívnánk a figyelmet.

Mindenekelőtt arra, hogy a hatvanas-nyolcvanas évek iparosítása a magyar társadalmat mind a Horthy-rendszer feudál-kapitalizmusához, mind a Rákosi totalitárius szocializmusához képest jelentősen mobilizálta, átstrukturálta és egyben emancipálta. Csak utálnánk rá, hogy amíg 1949-ben a foglalkoztatottak fele (54%) a mezőgazdaságban dolgozott, addig 1980-ban már csupán ötöde (19%), ugyanakkor ezen időszak alatt az iparban-építőiparban dolgozók súlya 22-ről 42 százalékra, a szolgáltatásban foglalkoztatottaké, pedig 25-ről 39 százalékra nőtt. Az iparosítást kísérő munkaerő-kereslet nem csupán a kényszerkollektivizálás nyomán menekülő mezőgazdasági népességet tudta felszívni, hanem a háztartásbeli nők tömegei számára is elhelyezkedési lehetőségeket biztosított, mintegy „teljes” foglalkoztatottságot alakítva ki az országban. Az „első” gazdaságbeli munkavállalás tömegek életét alapjaiban változtatta meg a korábbi naturálgazdálkodáshoz vagy maradék-elvű piacosodáshoz képest, amennyiben ezzel rendszeres havi pénzbeli jövedelemhez jutottak, vagy nyugdíjjogosultságot szereztek. Másként fogalmazva társadalom „alatti” vagy „kívüli” létből tömegek modern „alkalmazotti” viszonyok közé kerülhettek.

Az „alkalmazotti” lét azt jelentette, hogy ezeknek az embereknek a munkavállalását törvények szabályozták, amelyek előírták az alkalmaztatás és a munkahelyi előrelépés módját, a napi-, heti és havi munkaidőt, és szabályozták a túlmunkát, a felmondás vagy elbocsátás kritériumait. A

különböző munkakörökhöz és beosztásokhoz eltérő iskolázottságokat, szakképzettségeket stb. írtak elő, melyekhez eltérő bérezés is tartozott, az egészség és nyugdíjbiztosítás általánossá vált, és a munkavállaláshoz társadalmi juttatások kapcsolódtak. Bár a bérből élő munkások és a fizetésből élő tisztviselők rétegei-csoportjai hierarchikus és differenciált világot alkottak, az „alkalmazotti lét” munkavállalásukat és általában életüket hasonló módon szabályozottá és kiszámíthatóvá tette. A korábbiakhoz képest nyitott lett a világ, kalkulálhatóvá vált a társadalmi és a munkahelyi előrejutás, a „teljes” foglalkoztatás jó alkupozíciókat és alacsony szintű, ámde biztonságos megélhetést, a nyugdíj pedig tervezhető öregkort ígért. (Megjegyezzük, hogy a korabeli „jóléti kapitalizmusok” is „alkalmazotti társadalmakként” írhatók le, és ezek kiterjedt szolgáltatásai mintául is szolgáltak az államszocializmusok számára). A hatvanas-nyolcvanas évek korosztályai tehát már ebbe a kiszámítható, mobilitást és gyarapodást is biztosító világba születtek bele, ezt „természetesként” kezelték, kalkulálva, hogy milyen iskolázottsággal, szakmával és képzettséggel mit lehet elérni az „első” és mit „második” gazdaságban. Természetesen mindezek a korabeli államszocializmus gazdasági fejlettségi szintjén és viszonyai között értendők, melyhez az alacsony bérek és fizetések csakúgy hozzátartoztak, mint az emiatt kialakult többkeresős családmódel, a szegénység adott formái, a „hiány”, vagy a mezőgazdasági önellátás társadalmi léptékű konzerválódása. Az „első” és a „második” gazdaság egymás mellett élése pontosan jelezte az „első” gazdaság eltartóképességének korlátait, és azt, hogy, aki jobban akar keresni és élni, mint amit az „első” gazdaság képes nyújtani, kénytelen lesz megélhetését többféle erőforrás – köztük a „második” gazdaság – köré szervezni. Kornai János ezt az államszocialista „alkalmazotti” társadalmat nevezte „koraszülött jóléti államnak”.vi

Mindent egybevéve a Kádár-korszakban az extenzív iparosítás a gazdaság potenciálját jelentősen növelte, a társadalmat az áru- és pénzviszonyok irányába határozottan elmozdította és átstrukturálta, az oktatási-képzési szükségleteket növelte, új fogyasztási és életminőségi igényeket keltett, és egyfajta szocialista „alkalmazotti társadalmat” hozott létre. Ezzel együtt e fejlődés korlátait is felmutatta, hiszen ekkor egy, a szocializmus jellegzetességeit magán viselő „felemás” modernizáció ment végbe, amely az ország örökölt „elmaradottságát” nem volt képes meghaladni. Erre utal az „első” és a „második” gazdaság egyidejű jelenléte, a családi megélhetés több erőforrás köré szervezésének és így a „félproletár” állapotok kényszerének a társadalmi elterjedtsége, a naturálgazdálkodás konzerválódásának a súlya, továbbá a technikai-technológiai elmaradottsága vagy a tőkehiány.

Nos, a fentiekkel jellemezhető államszocialista gazdaság és társadalom került válságba. Többek közt súlyos gondot jelentett, hogy a gazdaság intenzív fejlődésre történő áttérése évtizedeket késett, emiatt szerkezete és felszereltsége elavult, e potenciál változatlan formában való fenntartása rengeteg pénzbe került, azonban a váltáshoz szükséges forrásokat maga nem tudta kitermelni, a külső tőke pedig csak a nyolcvanas évek első harmadától kezdett nyugatról csordogálni. A piacgazdaságra jellemző megfontolások, racionalitások és intézmények bevezetésének a szükségessége pedig halaszthatatlanná vált. A különböző érdekcsoportok egyre inkább igényt tartottak a döntésekbe történő beleszólásra, amellyel a szűk politikai-bürokrata elit hatalmát kezdték ki. Az „első” gazdaságban túlfoglalkoztatás megszüntetése, a munkanélküliség intézményének a bevezetése szintén aktuálpolitikai eseménnyé váltak. A lakosság körében nőtték a feszültségek, nem utolsósorban a rendszert mindvégig jellemző demokratikus deficit, az alacsony bérek és fizetések, a fogyasztást korlátozó „hiány”, vagy a vállalkozások előtti ideológiai-jogi stb. korlátok miatt. Az ország képtelen volt kitermelni a rendszer dinamizálására-modernizálására felvett külföldi hitelek törlesztő-részleteit, nőtt az eladósodottság, amely a szűk politikai-bürokrata eliten túlnőve nemzeti üggyé vált. Mindezek a korabeli nyilvánosság szintjén – ide értve a második nyilvánosságot is – közbeszéd tárgyát képezték. Tekintettel arra, hogy a felgyülemlett problémahalmaz kezelése elől nem lehetett kitérni és azok megoldása nem tűrt halasztást, a rendszer ellenzői, kritikusai, reformerei stb. körében megindult a kiutak keresése, nyilvánosan is szervezkedni kezdtek, majd pártok alapításába fogtak. Az államszocializmus Kádár-kori modernizációs variánsa tehát megérett a változásra.

Álláspontunk szerint tehát egy időben két kihívás érte országunkat a nyolcvanas években: egyfelől válságba került az extenzív iparosítás felemás modernizációján átesett, de eddigre kifulladás és tökeszegény Kádár-rendszer, másfelől a globálkapitalizmus uralta új trendek váltak meghatározóvá a modernizációs versenyben.

(Hangsúlyoznánk, hogy a vázoltak nem utalnak semmiféle magyar sajátosságra, ugyanis a globalizációs versengésben mindenki alkalmazkodásra és sajátos megoldások kimunkálására kényszerült, a volt szocialista országok csakúgy, mint a legfejlettebb kapitalista és a fejlődő országok. És ebből a versengésből a legfejlettebbek közül az Egyesült Államok előnyösebben jött ki, mint az Európai Unió vagy Japán, a volt szocialista országok közül pedig a jelentős gazdasági növekedést produkáló Kína sokkal jobban teljesített, mint a válsággal küszködő Oroszország, Lengyelország vagy Magyarország).vii

Inadekvát válasz a „kettős” kihívásra

Nos, az elmúlt másfél évtized történései azt bizonyítják, hogy a rendszerváltó politikai osztály „hibásan”, vagyis nem a reálfolyamatokkal adekvátan definiálta azokat a körülményeket és válságjelenségeket, amelyeket aztán rendszerváltásként gondolt megoldani és amelyet politikai gyakorlattá tett.

Mire is gondolunk? Mindenekelőtt arra, hogy a politikai elit a jelzett kihívásokat úgy képzelte kezelni, hogy az „ország minden bajáért felelős és bűnös” államszocializmust a megoldást garantáló „piacgazdasággal” váltja fel. Még pontosabban egy egyszerű (mechanikus) „szocializmus-kapitalizmus cserében” gondolkodtak sokan – ehhez a negyven évvel korábbi „kapitalizmus-szocializmus csere” vitathatatlanul mintául is szolgált – megjelölve a két eltérő újratermelődési modellben általuk egyenértékűnek és egyenrangúnak tartott, egymásnak megfeleltethető és így kicserélhető (csereszabatos) intézményeket. Ebben a megközelítésben és felfogásban a szocialista állami tulajdon csereszabatos intézménye a kapitalizmusban a magántulajdon, a redistribúciónak a piac, az alkalmazottnak a vállalkozó, az egypártrendszernek a többpártrendszer, a szocialista politikai elitnek a kapitalista politikai elit, a diktatúrának a demokrácia stb., és ezek cseréjével garantált az eredmény is. Igen ám, csak hogy...

Csak hogy, (sok más mellett) a probléma nem úgy általában egy „szocializmus-kapitalizmus csere” volt – a „kettős” kihívással éppen erre próbáltunk rámutatni – hanem az, hogy az államszocialista extenzív iparosítás felemás modernizációján átesett és válságba került magyar társadalmat miként lehetne viszonylag kevés megrázkódtatással és sikeresen integrálni az alakuló globálkapitalizmus keretei közé. Másként fogalmazva egy adott modernizáción átesett és adott gazdasági-társadalmi fejlettséget elért „szocializmus-variánst” kellett (volna), egy adott „kapitalizmus-variáns” követelményei szerint szerveződő világba, adott (speciális) módon átvezetni-menedzselni, ahol fontos szempont az előző rendszer civilizációs eredményeinek a megőrzése, és használható teljesítményeinek az új rendszerbe történő beépítése.

Számos oka van annak, hogy a fenti kérdésfelvetés és problémamegoldás fel sem merült. Például az, hogy gyanúnk szerint még a rendszerváltó politikai osztály mérvadó része sem rendelkezett a viszonyokkal adekvát kapitalizmusképpel, azt valamiféle homályos „piacgazdaság” megnevezéssel helyettesítette. Megállapításunkat arra alapozzuk, hogy a magyar politikai elit tudomást sem vett arról, hogy a legfejlettebb kapitalista országok évszázados modernizációjuk során a gazdaság- és társadalomszerveződés nagyon is eltérő reprodukciós fejlettségformáit és működés módjait alakították ki: gondoljunk a szabadversenyessé, az állam-, a jóléti-, vagy az éppen aktuális globálkapitalizmusra. Ezek történetileg meghatározott gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedések, szerveződés- és működés módok, egymásból építkező fejlettségek, struktúrák és habitusformák, korukra jellemző gazdasági-hatalmi érdekeket és törekvéseket adott földrajzi-gazdasági hatókörben megjeleníteni képes rendszerek stb. voltak, vagyis történelmi képződmények. Miután ezt teljesen figyelmen kívül hagyták politikusaink, így aztán önkényesen válogathattak a

kapitalizmus-felfogások között: egyesek a 18. és 19. századi angol liberális teoretikusok írásaira hagyatkozva igyekeztek kialakítani kapitalizmus-képüket, míg mások a kapitalizmust történetileg változatlan és homogén reprodukciós modellként fogták fel, megint mások egyenlőségjelet tettek a magántulajdon és a kapitalizmus közé, úgymond, ha mindent magántulajdonba adnak az már piacgazdaság. Aztán voltak olyanok, akik a tankönyvekben használt „piac” ideáltipikus képét valóságosként fogták fel, mint megvalósítandót, és persze olyanok is, akik mindent piacgazdaságnak tekintettek, ami nem „szocializmus”. A megközelítések között a Szalai Erzsébet által „késő kádári technokráciának” nevezett csoport felfogása volt az államszocializmushoz képest alternatívát kínáló leghatásosabb gazdaságpolitikai felfogás.^{viii} Ennek ideológiai hatásosságát Szelényi Iván szerint az adja, hogy „...a monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamar elérkezik, de mindenki egyformán részesedik majd áldásaiból. Még akkor is, ha az átalakulásnak lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bünt követ el.”^{ix}

Sokszor azonban még homályos vagy ideologikus kapitalizmusképek sem érhetők tetten bizonyos politikai csoportok felfogásában vagy intézkedéseiben. A „történelmi igazságtétel” magasztos kíváncsalmja mögött – amely évtizedekkel korábbi egyéni, családi, társadalmi stb. sérelmeket kívánt orvosolni – többnyire semmiféle, jó esetben is csak áttételesen kihámozható kapitalizmuskép fogható meg. Gondoljunk például arra az eljárására, amely a téeszésítés során földjeiktől vagy más vagyontárgyaiktól megfosztottakat vagy azok családtagjait szerette volna kárpótolni elszenvedett sérelmeikért: itt az „igazságtétel” a téeszék vagyonának szétosztására alapozódott, és csak ezen sejlik át valamilyen strukturálatlan, zavaros és avított kapitalizmuskép. Strukturálatlan, hiszen milliókat sodort bele az időközben felhalmozott téeszvagyonyok darabokra szedésébe – átlagban 4,4 hektár kárpótlási föld jutott az érintetteknek – úgy, hogy közben sokan már évtizedek óta iparban, közigazgatásban, oktatásban stb. dolgoztak, városokban laktak és városi életvitelt folytattak, nem volt sem tőkéjük, sem eszközük, sem szakértelmük a gazdálkodás megindításához, és persze nem is szándékoztak a mezőgazdaságba visszatérni. Az eljárás praktikusán a téeszék földterületének és vagyonának a strukturálatlan „szétosztását-széthordását” jelentette, amennyiben az új „földreformnak” nem volt kitüntetett címzettje, vagyis nem volt megjelölve olyan réteg vagy csoport, amely „fázont” adhatott volna az újkapitalizmus agráriumának. A zavaros és avított minősítés szintén pontos, tekintettel arra, hogy a kárpótláson keresztül harminc-negyven évvel korábbi, már 20. század ötvenes-hatvanas éveiben is elmaradott és korszerűtlen mezőgazdasági struktúrákat kísértett meg, életre keltésükhöz nem sajnálva az iparszerűen működő, modern gépparkkal és technológiával, továbbá korszerű szaporítóanyagokkal és tenyészállományokkal rendelkező, akár nemzetközileg is versenyképesen termelő stb. mezőgazdasági üzemek és termelési rendszerek szétszedését-lerombolását és társadalmi méretű kiiktatását. És természetesen a téeszék, mint az a falut-vidéket szervezni képes és az államtól független lokális hatalmi potenciálok szétfűzésének a politikai-hatalmi céljai mögött sem sejlik fel semmiféle kapitalizmuskép.

Hasonlóképpen nem állítható, hogy valamilyen modern vagy kiérlelt kapitalizmusképpel rendelkeztek volna azon politikai aktorok vagy politikai segédcsoportok, amelyek a különböző kormányok idején az állami vagyont magánosították, még ha azok megszerezhetőségét nem is csupán szűk körben – ne adj Isten – ismerőseik, rokonaik, üzlet- és párttársaik közt „hirdették” meg. Egyébként is a rendszerváltó politikai osztály azon lehetősége, hogy kormányzati pozícióból az állami vagyon privatizációját vezényelje sokkal inkább kedvezett e vagyon elosztáshoz és -szerzéshez kapcsolódó nyers hatalmi harcoknak, a magánosítást konstruáló, azt befolyásoló politikai, állami, önkormányzati és más közhatalmi pozíciók pártok általi megszállásának, mint bármilyen távlatos kapitalizmuskép politikailag konszenzusos kidolgozásának, és még kevésbé realizálásának. A magánosítás időszakában ugyanis mind a politikai osztály, mind az általa kedvezményezettek csoportjai abban voltak érdekelték, hogy az eljárásuk ne csupán társadalmilag, de a rivális politikai csoportok által is ellenőrizhetetlen legyen.

Nyilvánvalóan a rendszerváltó politikai elit azon csoportjai sem nagyon rendelkeztek kiforrott kapitalizmusképpel, amelyek a kommunista hatalomátvétel és az államszocialista berendezkedés kárvallottjaiként, ellenfeleiként és mártírjaiként (ezek leszármazottaiként) formáltak jogot a hatalomhoz – tulajdonukat akkor elvették, megbélyegezték, kitelepítették, bántalmazták, nézeteikért üldözték stb. őket – ugyanis sérelmeik, indulataik vagy hatalmi törekvéseik alapvetően elégtételre, az előző rendszer lerombolására és elitjének leváltására, vagyis döntően politikai rendszerváltásra irányultak.

A rendszerváltás menetét azonban még ennél is jobban befolyásolta az, hogy az extenzív iparosítás felemás modernizációján átesett szocializmus-variáns ugyan kitermelte a maga válságát, a válság megoldási alternatíváinak azonban döntően csak a csíráit és részben politikai-ideológiai megjelenítőit, az alternatívát jelentő új rendszer hordozó rétegeit és csoportjait azonban már nem. (A nyolcvanas évek piacosítási kísérleteit, szocialista vállalkozóit és menedzsereit legfeljebb előfutároknak tekinthetjük e tekintetben).

Az elmondottak tehát arra utalnak, hogy a fenti értelemben légüres tér keletkezett. Ugyanis azzal, hogy az államszocializmus kapitalizálásának nem voltak meg a viszonylag kifejtett állapotot felmutató gazdasági, társadalmi és politikai hordozó rétegei és csoportjai, így e változás céljának és irányának nem volt viszonylag határozott struktúrája, lebonyolításának és levezénylésének, pedig nem volt meg e hordozó-rétegek érdekei által képviselt karakteres forgatókönyve. Ezzel a politikai elit – amely mint jeleztük nagyon is heterogén volt, mind rendszerváltó indíttatásait, mind felkészültségét, mind céljait tekintve – szabad kezet kapott egyfelől a rendszerváltás definiálására és az új rendszer új hordozó rétegei kinevezésére a magánosításon keresztül, másfelől mindezeket kemény és hatékony társadalmi, gazdasági és politikai kontroll nélkül tehette, hiszen a vázoltak feletti ellenőrzést csak az érdekeiket megjeleníteni képes vállalkozói-tőkés csoportok gyakorolhatták volna. Ők azonban hiányoztak a magyar társadalomból. Helyettesíteni, pedig senki sem tudta őket: sem az elbocsátottak vagy a munkanélküliség által fenyegetett alkalmazotti rétegek és csoportok, sem az érdekeik megjelenítésére hivatott, de eddigre ellehetetlenített szocialista utódszakszervezetek, sem az ezek ellenlábasaként életre hívott, de eddigre pártosított új (demokratikus) szakszervezetek, sem a bürokrácia, sem a tudomány, a csírájában sem nagyon létező civil társadalom pedig a legkevésbé. A felkészületlen, de a hatalmat akaró, a végtelenen megosztott, az egymást gyűlölő és kiszorítani kívánó politikai osztály így túl-hatalomhoz, csoportonként-pártonként önkényes valóságértelmezés és -csinálás (politikai voluntarizmus), és a társadalom manipulálásának pártkezekben összpontosuló lehetőségéhez jutott.

Tekintettel arra, hogy az új politikai elit hatalmát alapvetően a kapitalista paradigmaváltásnak köszönhető – mint ahogy rendszerváltó eljárásai is részben gazdaságelméleteik vagy konkrét javaslataik-intencióik alapján születtek – a globalizáció kihívásai közel sem kaptak a realviszonyokkal adekvát megjelenítést. Annak ellenére sem, hogy azok kezdettől nagyon is érzékenyen érintették hazánkat. Még a nemzeti függetlenség és szabadság eufóriája sem volt képes elfedni azt a tényt, hogy úgymond az „államszocializmus megdöntésében segítő kapitalista szövetségeseink” azonnal kemény és kíméletlen versenytársként jelentek meg a volt szocialista piacokon onnan kiszorítva a vállalatainkat, természetesen saját piacaikat sem „nyitották” meg számunkra, mint, ahogy a magyar kölcsönöket nem engedték el, és segélyprogramot sem szerveztek a második világháború utáni Marshall-segély mintájára. Az új „szövetségeseink” ezzel egy időben olyan privatizációt ajánlottak és támogattak, melynek során az állami vagyon legmodernebb, nemzetközileg versenyképes, azonnali hasznot hajtó, stratégiaiilag fontos vagy távlatosan ilyennek ítélt stb. részét kivásárolhatták, miáltal a hazai piac mérvadó részét is a globalizáció elvei szerint szerveződő vállalat-hálózatok ellenőrzése alá vonták. Hamar fény derült arra is, hogy az általuk ajánlott és támogatott gazdaságpolitika nem bizonyult különösebben hatékonynak az eladósodottság és a hosszantartó válság kezelésében, illetve a „szocializmus-kapitalizmus csere” sikeresebbé tételében, hiszen a gazdasági fellendülések vagy az ismétlődő megszorítások ellenére sem sikerült az ország gazdasági egyensúlyát helyreállítani, azt a nemzeti érdekeket érvényesíteni képes pályára állítani. Aztán a folyamatos tűzszünetek, országok fizetésképtelenné válása és az ezeket kísérő

tömegmozgalmak, az erőforrások megszerzéséért folytatott állandósult háborúk stb. is az alaposan megváltozott világgazdasági légkörre utaltak, még labilisabbá téve Magyarország helyzetét. Mindenesetre e folyamatok világosan mutatták, hogy ez a kapitalizmus már nem a második világháború utáni szolidáris kapitalizmus, amely akár legyőzött vetélytársainak (pl. Nyugat-Németország) is segítséget nyújt (Marshall-terv) a gazdasági, társadalmi és politikai konszolidációhoz. És nem is a hatvanas évektől mintául szolgáló joviális „szociális piacgazdaság”, amely saját polgárai számára biztonságot, jólétet, gyarapodást, széleskörű szociális jogokat stb. biztosító berendezkedésének magyar – netán világméretű – meghonosításán munkálkodik.

A rendszerváltó politikai osztály tehát – hatalma „szülőjénél” fogva – a globalizáció világgazdaságot átstrukturáló új trendjeit nem a magyar társadalmat is kíméletlenül betagoló realitásként, nem megkerülhetetlen adottságként és kihívásként definiálta, melyhez alkalmazkodnia kell, és amelyre az országot fel kell készíteni. Csupán zavaró, alkalmasint ellentmondásos – érdekei szerint hol minden gondot megoldani képes, hol kellemetlen, hol elítélendő és ördögi – külső körülményként mutatta fel időről időre a társadalom számára, amely olykor gátolja rendszerváltó ötleteinek és „igazságtételeinek” a megvalósításában, illetve a piacosítás, a magánosítás és a klientúra-építés látványos gyűlölködésekkel tarkított folyamatában. A jelzett eljárás ténylegesen azt jelentette, hogy a különféle politikai csoportok és pártok pillanatnyi érdekei folytonosan felülírták a nemzet távlatos érdekeit. Így aztán nem jutott el ahhoz a felismeréshez sem – és még inkább politikai gyakorlathoz – hogy hazánk elkerülhetetlen integrációja csak akkor lehet sikeres és a versenyképességet javító, ha azt nem mechanikus „szocializmus-kapitalizmus csereként”, differenciálatlan szocializmus-rombolásként, az állami vagyon „osztogatása-fosztogatásaként” hajtja végre, hanem a felemás modernizáción átesett magyar szocializmus globalizációs-célú válság-menedzseléseként. Ebben mindazokra a versenyképes gazdasági rendszerekre, kutatás-, technológia- és tudásközvetítő potenciálokra, szervezeti tudásokra, termelési, felvásárlási, értékesítési hálózatokra stb. lehetett volna építeni, amelyek a Kádár-kori modernizáció során kiépültek, amelyek határozottan a globalizáció irányába mutattak, illetve amelyeket globalizáció konform módon lehetett volna továbbfejleszteni. A rendszerváltó politikai osztály ehelyett úgy döntött, hogy az államszocializmusban felhalmozott gazdasági, technológiai, tudás és tudásfelhasználási, szervezeti-hálózati stb. potenciálokat nem a globalizáció irányzatával adekvát vállalat-szerveződési formák és termelési-piaci hálózatok kialakítására használja fel, hanem egyszerűen szétosztja-eladja. Sőt, ahol ilyen törekvések a vállalati vezetők részéről felmerültek, azt politikailag megakadályozták. Például tőkeerős és hálózatokat működtető téeszek tettek kísérletet a privatizáció során arra, hogy az agrártermékek feldolgozását végző ipari kapacitások egy részét megszerezzék – ami teljesen egybevág a multinacionális cégek hálózat-építésével – ezt azonban a politika meggátolta, így a magyar üzemeket nyugat-európai cégek vásárolták fel, és ma ezek nemzetközi hálózatának részeként ellenőrzik a hazai piacot.

Mindent egybevéve úgy látjuk, hogy a politikai elit az általa definiált és végrehajtott rendszerváltás során az államszocializmusban kiépült évtizedes élet- és versenyképes, globalizáció-komform, vagy kevés befektetéssel azzá szervezhető gazdasági-társadalmi potenciálokat kótyavetyélt el, rombolt le vagy hagyott veszendőbe menni – versenytársaink előnyére és örömére – miközben ebbeli tevékenysége nyomán a globálkapitalizmussal adekvát versenyképes struktúrák és potenciálok alig vagy egyáltalán nem épültek ki a helyükön.

A rendszerváltás utáni magyar valóság

Nos, a globálkapitalizmus folyamatai a világgazdaság „fél-perifériáján” jelölték ki hazánk helyét és pozícióit a rendszerváltás után, ami a sajátos és felemás magyar modernizáció és fejlettség ismeretében aligha meglepő. Ebből adódóan a magyar realviszonyok merőben eltérnek azoktól a nemzeti hevültségektől, ígéretektől és vízióktól, melyeket a politikai elitek tettek a szovjet csapatok kivonulásának, a nemzeti függetlenség visszaszerzésének, a „puha” diktatúra megszűnésének és a demokrácia kiépíthetőségének, a magántulajdon és a vagyonszerzés lehetőségének, a nemzeti

identitás újrafogalmazásának, a piacgazdaság jótéteményeinek stb. a bővületében, melyeket aztán majd másfél évtizedig igyekeztek életben tartani a reálviszonyok ellenében is.

Mert tény, hogy a rendszerváltás egy súlyos gazdasági válsággal párosult, melynek nyomán néhány év alatt a GDP mintegy ötödével esett vissza, a vállalatok sokasága ment csődbe és zárt be, közel másfél millió munkahely szűnt meg, kétszámjegyű infláció alakult ki, a bérek és fizetések jelentősen csökkentek, az életszínvonal, pedig számottevően visszaesett. Mindezek következtében tömeges és tartós munkanélküliség alakult ki, az elszegényedés és a lecsúszás szintén sokakat érintett, továbbá viszonylag rövid idő alatt megjelentek a marginalizálódottak különféle csoportjai, ami szinte azonnal generációs dinamikát kapott. E folyamatokat az államszocializmusban tömegek számára elérhető és felemelkedést jelentő iskolázottságok – pl. a szakmunkásképző – gyors „leértékelődése” kísérte. Ennek csak az egyik kifejeződése volt, hogy a szakmunkások sokasága veszítette el állását és szorult ki átmenetileg vagy tartósan a munkaerőpiacról, legalább ilyen gondot okozott az is, hogy a szakképzésben még hosszú ideig tömegével oktattak olyan szakmákat, melyekkel nem lehetett elhelyezkedni. A helyzeten az sem változtatott, hogy a kormányzatok az érettségit adó középiskolákban és a felsőoktatásban – ahol alkalmasint fizetni kell – igyekeztek „parkoltatni” a fiatalokat, hiszen a „magasabb” iskolázottság ténylegesen nem javította elhelyezkedési esélyeiket, arról nem is beszélve, hogy időközben jelentős szakmunkáshiány alakult ki a leépített szakképzés nyomán.

Az országban időközben megjelentek a külföldi beruházók új munkahelyeket teremtve, új technológiákat telepítve, új szervezeti- és tudás-felhasználási formákat alkalmazva, vagyis növekvő követelményeket és igényeket támasztva az alkalmazandó munkaerővel szemben. Mindezek előnyeit és dinamizáló hatásait aligha szükséges hosszabban fejtegetni, az azonban meglehetősen súlyos gondok forrása lett, hogy a külföldi beruházások csupán az ország egyes városaira és térségeire koncentráálódtak (pl. Budapest, Győr, Székesfehérvár), míg az ország más régióiban és városaiban alig, vagy egyáltalán nem került sor a fentiekhez hasonló léptékű beruházásokra.

Bár időközben a gazdaság gyors növekedést is produkált és a GDP az ezredfordulóra ismét elérte a rendszerváltás előtti szintet, a bérek és a fizetések is emelkedtek, az infláció terén is komoly sikereket könyvelhettünk el stb., a magyar gazdaság és társadalom mindezek ellenére sajátos „félperifériás” szerveződés-formát és állapotokat mutat.

Erre utal például az, hogy a szakemberek a magyar gazdaságot változatlanul „duális”, vagyis dezintegrált gazdaságként írják le. Az elemzések szerint a magyar gazdaságnak van egy dinamikusán fejlődő és nemzetközileg versenyképes része, melynek kizárólag külföldiek a tulajdonosai, és van egy vegyes, hazai és külföldi kézben lévő része, amely ehhez képest kevésbé versenyképes, minimális növekedést mutat, továbbá tökeszegény és elaprózott. Jellemzője e piaci szegmensnek, hogy a két rész között az elmúlt másfél évtizedben nem alakult ki szerves gazdasági kapcsolat, vagyis a dinamikus és versenyképes rész megfelelő piaci kapcsolatok hiányában nem fejt ki „szívó hatást” a minimális növekedést mutató gazdasági szektorra. További sajátság, hogy a külföldi kézben lévő részben folynak a jelentős beruházások, az export döntő hányadát ez bonyolítja le, sokféle kedvezményt és támogatást kap az államtól, a profit is alapvetően itt termelődik, ennek zömét azonban ki is viszik az országból. A piaci szektor eme „dualitása” mellett jelen van a magyar gazdaságban egy számottevő „szürke” vagy „fekete” szegmens, továbbá a tömeges munkanélküliség, az alacsony foglalkoztatottság, illetve az alacsony bérek és keresetek miatt a lakosság nagy tömegei – főként vidéken és a falvakban – rászorulnak-rákényszerülnek arra, hogy kiterjedt „naturálgazdálkodást” (önellátást) folytassanak. Ebben az értelemben tehát nem beszélhetünk egy viszonylag is egységes, integrált gazdaságról. Ha mindezeket összevetjük az államszocializmus „első” és „második” gazdaságával, a korabeli naturális önellátás vagy a több lábon állás társadalmi elterjedtségének kényszerével stb., akkor inkább a korabeli állapotok újkapitalizmusbeli reinkarnációját regisztrálhatjuk, semmint a modern piacgazdaság kiépülése irányába tett gyökeres változást. Hasonlóképpen változatlanul fennáll az eladósodottság, a tőkehiány, a technológiafüggés, a követő modernizáció, továbbá az egyensúlyi és a szerkezeti problémák is állandósultak stb., vagyis sok minden, amit a rendszerváltás megoldani ígért.

Tény az is, hogy ország területileg is egyfajta „megkettőzöttséget” – pontosabban fragmentált állapotokat – mutat, amely mögött a már jelzett külföldi beruházások sajátos jellemzői munkálnak. A legfejlettebb országok ugyanis hazánk esetében is a fejlődő országokban szokásos beruházási gyakorlatot alkalmazzák, amikor is a multinacionális vállalatok kizárólag az adott ország infrastrukturális legfejlettebb és a legjobb adózási feltételeket biztosító városaiban és körzeteiben telepednek meg. Ez „szigetszerű” beruházási gyakorlatot jelent, hiszen azokra kizárólag az úgynevezett „kapuvárosokban” kerül sor, és nem érinti az ország más régióit és vidékeit. Így, amíg a beruházások által elért városokban és körzeteikben gazdasági fellendülés következett be, addig a beruházásokat nélkülöző megyékben, térségekben és településeken a gazdaság stagnálása, rosszabb esetben a leépülés állandósulása figyelhető meg. E folyamatok következményei jól lemérhetők a megyék fejlettsége közti különbségekben: a fővárosban az egy főre jutó GDP az ezredfordulón durván 20 ezer dollár volt, a vele egy régiót alkotó Pest megyében már csak 9 ezer dollár, a közeli Nógrád megyében, pedig csupán 6 ezer dollár, ami megegyezik a távoli Szabolcs-Szatmár-Bereg megye teljesítményével.^{xi}

Az ország területi fragmentságáról adnak hírt azok az adatok is, miszerint az ország területének alig több mint egytizede (13 %) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt él a lakosság hatoda (17%), míg az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben van” ahol a népesség közel egynegyede (23%) él. Ez utóbbi kistérségek „válságáról” beszélnek a szakemberek, amennyiben itt késik a gazdaság regenerálódása és új fejlődési pályára állása. A kutatások szerint a falusi területek egytizede sorolható a dinamikusan fejlődők közé, ahol a falusi lakosság egyötöde él, míg a községi területek több mint egyharmada (36%) „krízishelyzetűnek” minősítő az ott élő szintén egyharmadnyi (32%) népességgel együtt. Ez utóbbin belül elkülöníthető egy közel 600 ezernyi népesség, amely már napjainkban is „gettósodó” falusi településeken él.^{xii} A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az ország a rendszerváltást követően területileg sem az egységesülés, inkább a gyors polarizálódás és a szétesettség irányába mozdult el.

Viszonylag egységes munkaerőpiacról szintén nem beszélhetünk, hiszen az államszocializmus „első” gazdaságának munkaerőpiaca – már amennyire az egységesnek volt tekinthető – a rendszerváltást követően „szétesett”, és számottevően eltérő állapotú és működési logikájú részpiacokra tagolódott. A „kapuvárosokban” és körzetükben a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, növekvő bérei stb. szervezik a munkaerőpiacokat. A stagnáló körzetekben a „minimális dinamikát” mutató gazdaság már kevésbé közvetít növekvő kihívásokat, annál is kevésbé, mert a munkaerő-túlkínálat okán a bérek alacsony szintje alakult ki. A „krízishelyzetben” lévő kistérségekben aztán a munkanélküliek „túlsúlya” miatt a munkaerőpiac már kimondottan a minimálbér körül szerveződik, így azok is nagyon rosszul keresnek, akiket a hivatalos munkaerőpiacon alkalmaznak. Itt a hivatalos munkaerőpiac szereplői is kénytelenek megelégedni olyan alacsony bérekkel, melyekből nem képesek magukat és családjukat a „társadalmilag elfogadható” szinten eltartani, vagyis a szegénységből kitörni. Így nem meglepő, hogy e kistérségek és települések érintett bér munkásai a hivatalos munkavállalást nem tekintik minden körülmények között „megoldásnak” megélhetési gondjaik kezelésében.

A vázoltakon túl a munkaerőpiac egyfajta hivatalos „megkettőzöttségével” is számolnunk kell. Ez alatt, azt értjük, hogy a tömegeket érintő tartós munkanélküliség kezelésére az állam a „hivatalos” munkaerőpiac mellett kénytelen működtetni az úgynevezett „másodlagos” munkaerőpiacot, közmunka, közhasznú munka stb. formájában. Túlzás nélkül „kényszerfoglalkoztatásról” beszélhetünk, mivel ezt a munkaerő-piaci szegmenseket az újkapitalista berendezkedés működésmódja hozta létre a „hivatalos” mellett, ilyenformán sokkal inkább kényszerből (jobb híján) funkcionál, mint a „hivatalos” munkaerőpiacra történő visszavezetés vagy felkészítés-felkészülés előszobájaként. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a munkaerőpiac jelzett szegmensei között nem feltétlenül van átjárás: a „másodlagosból” – mondjuk a közhasznú munkából – nem mindenképpen vezet vissza az út a magasabb követelményeket támaztó és valamennyire is igényes szegmensekbe. Annál is kevésbé, mert a hazánkban a foglalkoztatottság rendkívül alacsony szintje alakult ki a rendszerváltás követően. Összehasonlításként: amíg

Németországban a 15-64 éves népesség 65, az Egyesült Királyságban 72, Szlovéniában 66, Ausztriában 69, Csehországban 65 százaléka volt foglalkoztatott 2005-ben, addig Magyarországon csupán 57 százaléka.^{xiii} Az adatok nem pillanatnyi állapotot tükröznek, hanem a kilencvenes évek eleje óta állandósult irányzatot.

Az elmondottak ismeretében nem lepő, ha a magyar társadalmat, mint egy polarizált és fragmentált társadalmat írja le a szociológia. A kutatók abban egyetértenek, hogy a társadalmi hierarchia tetején egy vékony, mindössze 5-7 százaléknyi csoport található, amely a hazai erőforrások jelentős súlya felett rendelkezik, és erre alapozva sikeresen tudott integrálódni a globalizációs folyamatokba. Ezt „kiegészíti” egy 10-15 százaléknyi „felső középosztálybeli”, ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30-40 százaléknyi népesség található, melynek a helyzete részben javult, részben romlott, alapjaiban azonban nem változott. Legalul pedig a lakosság jelentős hányadát (40-50%) magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciált – „nyomorban élők”, „átmenetileg szegények”, „lecsúszással fenyegetett szűkölködők” stb. – csoportjai helyezkednek el. Ez utóbbi népes társadalmi rétegekkel és csoportokkal nem csupán az a gond, hogy híján vannak a szükséges erőforrásoknak, hanem az is, hogy alig vagy egyáltalán nem integrálódnak a gazdaságba és a társadalomba. Legszembeötlőbb csoportjaikat a marginalizálódottak jelenítik meg, azok, akik tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról, oda nem képesek visszakerülni vagy ott megkapaszkodni, alacsony iskolázottsággal és munkakultúrával bírnak, átmeneti vagy eseti foglalkoztatásukról jó esetben a „másodlagos munkaerőpiac” gondoskodik. Ők azok, akiket a társadalom „alján” „kívül” vagy „alatt” helyeznek el a szociológusok, és egyes csoportjaik esetében „gettósodásról”, „kizártságról”, „mélyszegénységről”, illetve a cigányság kapcsán „etnikai” problémákról is szó esik.^{xiv} (Tekintettel arra, hogy hazánk az Európai Unió tagja érdemes ilyen viszonylatban is összehasonlításokat tenni: amennyiben az Európai Unió átlagos fogyasztási szintjének a fele alatt élőket tekintjük szegénynek, úgy Ferge Zsuzsa számításai alapján a magyarok közel háromnegyede (73%) sorolódik közéjük).^{xv}

A fenti adatokra hagyatkozva nyilvánvaló, hogy a hazánkban kialakult újkapitalizmus szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalmi alapvetően eltér a fejlett nyugat-európai országok széles és jómódú „közép-rétegeket” magában foglaló társadalmaitól.

Fontos tény, hogy a munkahely elvesztésének, a lecsúszás és az elszegényedés megismerésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az államszocialista „alkalmazotti lét” kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a kirekesztődés esélyének stb. a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és rossz közérzetet szültek. Sokatmondó adat, hogy a rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről panaszuk aránya.^{xvi} (A depresszió szociológiai értelemben a saját helyzet átélésének negatív állapotát jelöli, melyet a tehetetlenség érzése, a reménytelenség és jövőnélküliség, a kilátástalan lelkiállapot stb. jellemeznek). Tekintettel arra, hogy ezek a folyamatok állandósultak – nem utolsósorban az új elit intézkedései során, amikor például az „alkalmazottak” érdekeit elvileg védő szakszervezeti és munkavállalói jogosultságok semmissé tételéhez járultak hozzá – így a munkahely elvesztésétől való félelem, az egzisztenciális kiszolgáltatottság, a bizonytalan jelen, a tervezhetetlen és sokak számára kilátástalan jövő tömegek gondolkodását, közérzetét, viselkedését, életstratégiáját és életvitelét alakító tényezőkké váltak.

Hasonlóképpen tömegélménnyé vált az identitás-vesztés. Egyfelől megismétlődött az „osztály-alapú” politikavezérelt identitás-rombolás, amikor is az új politikai elit megjelölte az általa „bűnösnek”, „retrográdnak”, „nem-kívánatosnak”, „megtűrtnek” tartott társadalmi rétegeket és csoportokat, melyekhez való tartozás, melyekből való származás nem csupán szégyellni való és erkölcsileg megvetendő, de politikailag is megbélyegzendő. A rendszerváltás után másfelől, a betanított és szakmunkások, adminisztrátorok, technikusok, értelmiségiek stb. milliós tömege munkahelyével együtt az államszocialista „alkalmazotti társadalomban” megszerzett-betöltött

státusát és presztízsét is elvesztette, tartósan kiszorult a munkaerőpiacról, 45-50 évesen „idősnek”, 30-40 évesen tudása használhatatlannak bizonyult, így meghasonlott, mert a társadalom, a környezete, a családja a feleslegesség és a leértékeltség érzetét közvetítették irányába, melyekkel aztán nem tudott megbirkózni. Ez összefügg azzal is, hogy bizonyos rendszerváltó csoportok és pártok kizárólag negatív politikai elemekből építkező és elrettentést szolgáló szocializmusképeket konstruáltak maguk és híveik használatára, amelyekből az államszocializmus felemás modernizációs teljesítményeit tudatosan kihagyták, netán a rendszer „bűneiként” (pl. teljes foglalkoztatottság) mutatták fel. (Megjegyeznénk, hogy az Európai Unió jelenlegi programjai szintén a „teljes foglalkoztatottságot” célozzák meg). Csakhogy e modernizációs vívmányok – a kiátkozott szocializmustól és a korszak névadójától, Kádártól, függetlenül – egyben a magyar társadalom modernizációs teljesítményei is voltak, így ezek számon kívül hagyásával a lakosság által létrehozott, kiharcolt, megélt és élvezett civilizációs teljesítményt is elutasították, lebecsülték, kidobták vagy veszni hagyták. Ebben az értelemben, ezek a máig használatban lévő politikai társadalomképek azon túl, hogy inadekvátak, egyben társadalomrombolónak is bizonyultak. És nem csupán azért, mert nagy létszámú társadalmi rétegek és csoportok megszerzett-kiharcolt jogosultságait, életnívóját, státusát és presztízsét kérdőjelezték meg és tették semmissé, hanem mert az államszocialista modernizáció használható teljesítményeit úgy szüntették meg, hogy helyettük nem épült ki társadalmi méretekben ezzel egyenrangú, netán kedvezőbb szolgáltatásokat nyújtani képes és modernebb társadalmi-gazdasági újratermelődési forma. Mindezek magyarázatul szolgálnak arra, amit a politikai elit a „bűnös” szocializmus vagy a Kádár-rendszer „visszasírásának” minősítve dühödten elutasít: nevezetesen, hogy a lakosság jelentős része a „félperifériás” újkapitalizmus produkálta alacsony foglalkoztatottság, elszegényedés és lecsúszás, egzisztenciális kiszolgáltatottság és bizonytalanság, identitás-vesztés stb. körülményei között bizony visszaréved a korabeli „alkalmazotti társadalom” nem magas szintű és nem is demokratikus, ámde biztonságos és kiszámítható világára. (Jeleznénk, hogy sem szociológiai, sem erkölcsi értelemben nem látunk különbséget azon tömeges identitás-vesztések és depressziós tünetek között, amelyek az államszocialista rendszerváltás következtében mondjuk a paraszti létviszonyok megszűntetéséből (földek elvétele, bér munkássá válás stb.) adódtak az ötvenes-hatvanas években, és amelyek az újkapitalista rendszerváltás nyomán az „alkalmazotti” létviszonyok szintén tömeges megszűntetésével (másfél millió munkahely felszámolása stb.) váltak tömegélménnyé a kilencvenes évek elején).

Nyilvánvaló, hogy egy olyan gyors, azonnali és totális átalakítási kísérlet, mint amilyen a rendszerváltás, akarva-akaratlanul ellentmondásos, feszültségekkel és működési zavarokkal együtt járó intézményi viszonyokat gerjeszt, amelyeket – ha a társadalom „normális” reprodukciójának fenntartása fontos szempont – kezelni kell. Hazánkban azonban a gyökeres átalakítást kísérő „természetes” feszültségeken és működési problémákon túl, zavaros, áttekinthetetlen és szabályozatlan, egészen pontosan anarchikus viszonyok alakultak ki és állandósultak a rendszerváltás után. A társadalmi anarchizáltság állandósulásában azonban nem csupán az alapintézményekre – pl. tulajdon, állam – kiterjedő előkészítetlen, átgondolatlan, ideologikus és minden alternatívát elutasító változtatási kísérletek játszottak szerepet, amelyek az erőforrások, a funkciók, az elosztási, függési és érdekeltégi viszonyok társadalmi méretű átstrukturálódását vonták maguk után. Ebben legalább ilyen szerep jutott a rendszerváltás gazdasági-társadalmi megalapozatlanságának, túlideologizáltságának, a revánstörékvéseknek és a kihordatlan és kibeszéletlen történelmi sérelmek egymásra torlódásának, a jogi szabályozás hiányának, vagy hatalmi-ideológia felpuhításának, továbbá a politikai elit és az általa kistafírozott új tulajdonosi réteg azon érdekének, hogy a privatizáció a lehető legkevesbé áttekinthető és ellenőrizhető legyen. És nem utolsósorban a rendszerváltást kísérő mély gazdasági válságnak, amely az erőforrások intézmények közti (állam, vállalat, önkormányzat, iskola, család stb.) drasztikus átrendezését vonta maga után, miáltal ezek működésében súlyos zavarok keletkeztek, hiszen funkcióikat nem tudták – vagy nem a szokott szinten – ellátni, így kiéleződött köztük az erőforrások megszerzéséért folyó harc. Az addig a szokásokon, bizalmon, a kölcsönös előnyök és érdekek figyelembe vételén, a kiszámíthatóságon alapuló intézményi együttműködés a mélypontra zuhant, és ezek helyét – a

mindenkire érvényes szabályok hiányában – a párt és a baráti kapcsolatok kihasználása, az egyéni érdekérvényesítés nyers eljárásai, és az agresszivitás vette át. Ebben a társadalmi térben minden intézmény működésében és a többi intézményhez való viszonyában kimutathatók voltak olyan jellemzők, amelyeket mások a jogi, az erkölcsi vagy a szokások által diktált normákhoz képest jogtalanak, erkölcstelenek vagy igazságtalanak tekintettek. Anarchizált és szolidaritás nélküli társadalom alakult ki, amelyben bármelyik intézményi szereplő elmarasztható, lejárátható és megbélyegezhető lett: a „kapzsi” állam, a „tehetetlen” önkormányzat, a „semmittevő” adminisztráció, az „időt húzó” bíróság csakúgy, mint a „csaló” vállalkozó, a „dologtalan” munkanélküli, a „gátlástalan” politikus, a „nemzetietlen” párt, vagy az „adócsaló” polgár. Miután a kezeletlen és megoldatlan társadalmi feszültségek és zavarok sokszor megfogalmazatlanul, zömében kollektív érdekmegjelentési lehetőség nélkül, politikailag súlytalanul vagy politikailag „ellenségesnek” minősített intézményekhez, szervezetekhez, csoportokhoz stb. kötve bolyonganak ebben az anarchizált és indulatos társadalmi térben – többnyire a megoldás esélye nélkül – ideális körülmények teremtődtek a bűnbakképzésre, és a társadalompolitikai osztály általi manipulálására.

Az új politikai elit, az uralma alatt kiépült-kiépített piacgazdaság jól látható működési zavarait, állandósult problémáit, szolgáltatásainak alacsony és romló szintjét stb. alkalmasint kényszeredetten elismerve – ha csak a honi politikai marketing szabályai szerint nem keni azonnal az előző rendszerre, a külső körülményekre, a politikai ellenfelekre vagy az éppen aktuális bűnbakcsoportokra – többnyire azzal szokta ellentételezni, hogy „jó-jó, de, legalább demokrácia van”. A „félperifériás” viszonyok azonban azon túl, hogy a rendszerváltó politikai elit pártokká szerveződő és sajátos hatalom-technikai eljárások szerint rivalizáló-gyűlölködő csoportjai a lakosság elégedetlensége okán eddig négyévenként váltották egymást, más tekintetben alig emlékeztetnek valamiféle demokráciára. Ugyanis az, hogy a hazai újkapitalizmus hordozó rétegeinek a kinevezését-kistaffirozását egy hosszú és mély gazdasági válság körülményei között realizálták, amikor is az erőforrásokat más társadalmi rétegek rovására, önkényesen és társadalmilag ellenőrizetlen módon csoportosították át számukra, aligha nevezhető demokráciának. És az sem nevezhető demokratikus lépésnek, hogy a fenti eljárások nyomán a munkahelyéről tömegesen elbocsátott és elszegényedéssel fenyegetett alkalmazottaktól a „nemzet”, a „jövő”, és a „demokrácia” nevében – vagy úgy egyszerűen a „kommunista rendszer visszasíróinak” minősítve őket – elvitatják az érdekmegjelentés, a szervezkedés és a tiltakozás úgy általában természetesnek és demokratikusnak tekintett jogait. Így fordulhatott elő, hogy hazánkban a kilencvenes évek elején úgy tettek ki az utcára közel másfél millió embert, hogy közben komolynak mondható szakszervezeti megmozdulásra nem került sor, és a politikai elit úgy hozott szakszervezeteket és az alkalmazotti jogokat korlátozó törvényeket, hogy ezek társadalmilag visszhangtalanok maradtak. „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni...” mondja Bibó István, már pedig a lakosság számottevő része fél: az elbocsátástól, az egzisztenciális kiszolgáltatottságtól, a szegénységtől, a kiszámíthatatlan és bizonytalan jelentől és jövőtől.^{xvii} A szabad véleménynyilvánítás joga elvileg ugyan adott, azonban ez egy pártpropagandák, az általuk gerjesztett bűnbakképzés és a gazdasági érdekek uralta média-világban, ahol ők döntenek el, hogy mi a „hír” és mi nem, minek van politikai súlya és minek nincs – más kollektív érdekmegjelentő és politikai súlyú intézmények hiányában – megreked a kibeszélés, a hőbörgés és a fecsegés szintjén. Ebből a pártok által dominált és anarchizált világból – sok más mellett – hiányzik a társadalmi szolidaritás minimuma is.

Úgy gondoljuk tehát, hogy meglehetősen nagy elfogultság kell ahhoz, hogy egy fejlődő országban az „eredeti tőkefelhalmozás”^{xviii} „félperifériás” körülmények közti politikavezérelt önkényes folyamatait valakik demokráciának minősítsék. Vagy ha igen, akkor illene a realviszonyokat is mellé tenni – vagyis, hogy ez egy „eredeti tőkefelhalmozáson” éppen áteső „félperifériás” ország demokráciája – nehogy összetévesztessék a fejlett nyugat-európai országok demokráciáival.

Mindent egybevéve hazánkban a rendszerváltás után egy szétesett, dezintegrált, polarizált és fragmentált gazdaság és társadalom alakult ki, a fejlődő országokra jellemző tőkeszegénységgel,

beruházás függőséggel, alacsony bérekkel, alárendelt alkupozíciókkal és egyenlőtlen piaci kapcsolatokkal. Az elmúlt időszak állandósult egyensúlyi válságai, a folyamatos, de a politikai osztály által felfojtott és deformált társadalmi feszültségei, az alrendszerek alacsony és romló teljesítményei, az eladósodottság növekedése, vagy a reformoknak nevezett folyamatos kormányzati beavatkozások kudarcai azt is egyértelművé tették, hogy a magyar újkapitalizmus csak ebben a dezintegrált, polarizált és szétesett formában tudja újratermelni önmagát. Másként fogalmazva: a kialakult-kialakított magyar piacgazdaság jó esetben is csak arra képes, hogy a jelzett „félperifériás” állapotokat változatlan, rosszabb esetben, hogy romló formában reprodukálja. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez nem jobb- vagy baloldal, nem konzervatív, liberális vagy szocialista beállítódás, nem kormány vagy ellenzék kérdése, nem kormányfüggő könyvelési vagy pénzügytechnikai gond, hanem a magyar újkapitalizmus rendszer-specifikus működésmódja.

Nos, ez a rendszerváltó politikai osztály eddigi teljesítménye és felelőssége – méghozzá közös teljesítménye és felelőssége – hiszen az elmúlt másfél évtized kormányzásán fele-fele arányban testvériesen megosztottak úgy, hogy a jobboldal ugyanúgy e „félperifériás” szétesett társadalmat reprodukálta nyolc évig, mint a másik nyolc évben a baloldal és a liberálisok. Közös felelősségük, hogy még e probléma felismeréséhez sem akartak eljutni, ezt politikai handabandával, gyűlölködéssel és bűnbakképzéssel, idejélmúlt nacionalizmussal a társadalom anarchizálásával igyekeztek elfedni és manipulálni, vagyis az aktuális párt- és csoportérdekeknek folytonosan alárendelték a nemzet és az állam érdekeit. Pedig már régen ki kellett volna dolgozniuk egy olyan távlatos nemzeti fejlesztési tervet, amely esélyt ad a „félperifériás” állapotok – most már – az Európai Unión belüli sikeres meghaladására egy, a jelenlegitől merőben eltérő, a bővített gazdasági-társadalmi újratermelődést biztosítani képes forma keretei között. Ez viszont merőben új politikai megközelítést igényel, és igényelt volna, hiszen szinte mindent újra kell gondolni: a piac „mindenhatóságától” kezdve, az állam, a redisztribúció, a különféle tulajdonformák szerepén, a pártok és más érdekmegjelenítő intézmények hatókörén, a közigazgatás átszervezésén át, egészen a nemzeti érdekek megjelenítésig, új kompromisszumok megkötéséig és egy teljesen más politikai gyakorlat kialakításáig. Fontos tény, hogy e nélkül az alrendszerekre (pl. egészségügy, nyugdíj) kidolgozandó „reformok” sem érnek semmit, mivel továbbra is csupán a vázolt romló teljesítményű fragmentált világot termelik újra.

Ez azt is jelenti, hogy a magyar társadalom jelentős kérésben van az évtizedes globalizációs folyamatokba történő versenyképes integrációt illetően – az aligha vigasztaló, hogy a környező volt szocialista országok ebbeli helyzete sem jobb – és ezen az sem segít, hogy az Európai Unió bevezetőben jelzett „kemény” fellépése mintha ráébresztette volna a hazai politikai osztályt, hogy az, amit ő eddig politizálásnak-politikacsínálásnak vélt, az csupán annak a karikatúrája. Ugyanis az Unió hatóköre és így a „kemény” fellépés csupán az őt is érintő különféle programok elbírálásáig terjed, az már nem tartozik kompetenciájába, hogy a magyar politikai elit a „félperifériás” piaci reprodukciós forma meghaladására használja-e fel a hazai és az uniós erőforrásokat, hatalmát, befolyását és kapcsolatait, vagy sem. Egyébként az Unió fejlett országai a magyar újkapitalizmus Magyarország számára diszfunkcionális (fragmentált és polarizált) újratermelődésével nem foglalkoznak – megvannak a saját gondjaik – következésképpen e probléma a hazai politikai osztály ható- és felelősségi körébe tartozik.

A politikai elit másfél évtizedes teljesítménye ismeretében úgy tűnik, hogy nincs sok okunk az optimizmusra, hiszen nagy kérdés, hogy az eddig döntően a rendszerváltó múltjából élő politikai garnitúra képes-e viszonylag gyorsan felnőni ahhoz a feladathoz, amellyel másfél évtizeden keresztül nem tudott, akart, és mert szembenézni.

Irodalom

- Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004* (Politikai és hatalmi viszonyok) Budapest, Osiris Kiadó, 2005.
- Bogár László: *A gazdaságpolitika és a magyar XXI. század.* = Üzleti 7., 2000. március 13.
- Darvas Ágnes–Tausz Katalin: *Szegénység és kirekesztés gyermekkorban.* In: *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata.* Budapest, KSH, 2004.
- Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek.* Budapest, Szociális Szakképzés Könyvtára, 2000.
- Ferge Zsuzsa: *A magyarországi szegénységről.* = Info-Társadalomtudomány, 2001. 54. sz.
- Ferge Zsuzsa: *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban.* = Szociológiai Szemle, 2002. 4.
- Ferge Zsuzsa: *Struktúra és szegénység.* In: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek,* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.
- Fóti Klára (szerk.): *A szegénység enyhítéséért–helyzetkép és javaslatok. Országjelentés a „humán-fejlettségről” 2000–2002.* Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet és United Nations Development Programme, 2003.
- Földes György–Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.
- Gazsó Ferenc: *A társadalmi szerkezetváltás trendjei.* In: (Földes György–Inotai András szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.
- Gazsó Ferenc–Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- Gazsó Ferenc: *Társadalmi struktúra és iskolarendszer.* In: (Kovách Imre szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.
- Havas Gábor–Kemény István: *A magyarországi romákról.* = Szociológia, 1995. 3.
- Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád–Löke János–Szedmák Sándor: *Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban.* = Századvég, 1996 ősz.
- Kovách Imre–Nagy Kalamász Ildikó: *Társadalmi és területi egyenlőtlenségek.* In: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.
- Kovács Katalin: *Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon.* In: *Nemzetfelfogások-Falupolitikák* (Bognár László–Csizmady Adrienne–Tamás Pál–Tibori Tímea, szerk.) Budapest, UMK – MTA SZKI., 2005.
- Ladányi János–Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- Laky Teréz (szerk.): *Munkaerő-piaci helyzetjelentés.* (Yearly Report of Labour Market), Budapest, Struktúra – Munkaügyi Kiadó, 1997.
- Laky Teréz (szerk.): *A magyarországi munkaerőpiac 2004.* Budapest, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 2004.
- Lóránt Károly: *Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre?* = Üzleti 7, 2000. június 3. 7.
- Pitti Zoltán: *Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon.* = Társadalmi Szemle, 1997.
- Spéder Zsolt: *Gyerekek és gyerekes családok szegénysége Magyarországon.* = Info-Társadalomtudomány, 2001. 54. sz.

Szalai Erzsébet: A gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Budapest, Aula Kiadó, 2001.

Szalai Júlia: *A szociális segélyezés „hasznáról”*. = Info-Társadalomtudomány, 2001. 54. sz.

Szelényi Iván: *Kapitalizmusok, szocializmusok után*. = Egyenlítő, 2004. 4.

ⁱ Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon, in. (Kovách Imre szerk.) Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest.

ⁱⁱ Berend T. Iván (2003): Kisiklott történelem, (Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században, História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században, Kossuth Kiadó, Budapest.

ⁱⁱⁱ Kosáry Domokos (1990): Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867. (Magyarok Európában III.) Háttér Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

^{iv} Gazsó Ferenc – Laki László (2004): Fiatalok az újkapitalizmusban, Napvilág Kiadó, Budapest.

^v Bihari Mihály (2005): Magyar politika 1944-2004 (Politikai és hatalmi viszonyok) Osiris Kiadó, Budapest.

^{vi} Kornai János (1994): A költségvetési hiány, Népszabadság, 1994. augusztus 30.

^{vii} Szelényi Iván (2004): Kapitalizmusok, szocializmusok után, Egyenlítő, 2004/4.

^{viii} Szalai Erzsébet (2001): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban, Aula Kiadó, Budapest.

^{ix} Szelényi Iván – Gil Eyal – Eleanor Townsley (1996): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I-II., Politikatudományi Szemle, 1996/2-3.

^x Lóránt Károly (2000): Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre? Üzleti 7, 2000. június 3., 7.o.

^{xi} (Fóti Klára szerk.): A szegénység enyhítéséért- helyzetkép és javaslatok, Országjelentés a „humán fejlettségről 2000-2002, MTA Világgazdasági Kutatóintézet – United Nations Development Programme, Budapest, 25.o.

^{xii} Kovács Katalin (2005): Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, in. Nemzetfelfogások-falupolitikák, (Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Timea szerk.) UMK-MTA SZTAKI, Budapest.

Kovách Imre – Nagy Kalamász Ildikó (2006): Társadalmi és területi egyenlőtlenségek, in. (Kovách Imre szerk.) Társadalmi metszetek, Napvilág Kiadó, Budapest.

^{xiii} Fülöp Edit (2006): A magyarországi munkaerőpiac 2006. OFA., Budapest, 27.o.

^{xiv} Bogár László (2000): A gazdaságpolitika és a magyar XXI. Század, Üzleti 7., 2000. március 13.

Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban, Szociológiai Szemle, 2002/4.

Gazsó Ferenc (2001): A társadalmi szerkezetváltás trendjei, in. (Földes György – Inotai András szerk.) A globalizáció kihívásai és Magyarország, Napvilág Kiadó, Budapest.

Kolosi Tamás (2000): A terhes babapiskóta, Osiris Kiadó, Budapest.

^{xv} Ferge Zsuzsa (2001): A magyarországi szegénységről, Info-Társadalomtudomány, 54.sz.,

^{xvi} KoppMária-Skrakbski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor (1996) Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, Századvég, 1996 ősz.

^{xvii} Bibó István (1946): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in. Bibó István Válogatott tanulmányok, 1945-1949. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 220. o.

^{xviii} Pitti Zoltán (1997): Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, Társadalmi Szemle, 1997/8.